

DWA KAZANIA
WYGŁOSZONE PO ŚMIERCI
TOMASZA ZAMOYSKIEGO

WYDAWNICTWO
NAUKOWE SUB LUPA

DWA KAZANIA

WYDZIAŁ POLONISTYKI UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO

BIBLIOTEKA
DAWNEJ LITERATURY POPULARNEJ
I OKOLICZNOŚCIOWEJ
TOM XVII

Redakcja naukowa serii
Radosław Grześkowiak
Roman Krzywy (redaktor naczelny)
Izabela Winiarska-Górska

The book cover features a wide, ornate border with a repeating floral and foliate pattern. The central text is set within a white rectangular area.

DWA KAZANIA
WYGŁOSZONE PO ŚMIERCI
TOMASZA ZAMOYSKIEGO

Opracował
Bartłomiej Czarski

WYDAWNICTWO NAUKOWE SUB LUPA
Warszawa 2014

Korekta
Małgorzata Świerzyńska

Opracowanie graficzne
PanDawer, www.pandawer.pl

© Copyright by Bartłomiej Czarski
© Copyright by Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego
© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa

ISBN 978-83-64003-35-6

Publikacja finansowana w ramach programu
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”
w latach 2012–2017

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa
ul. Grzybowska 37a/7
00-855 Warszawa
www.sublupa.pl
sublupa@sublupa.pl

Wstęp

Bohater kazań i jego panegirysci

8 stycznia 1638 r. w Zamościu po długiej chorobie zmarł Tomasz Zamoyski¹, jeden z najbardziej wpływowych magnatów pierwszej połowy XVII w., kanclerz wielki koronny, drugi ordynat zamojski, syn wielkiego Jana Zamoyskiego². Opuszczając świat doczesny, osierocił dwie córki, Gryzeldę Konstancję i Joannę Barbarę, oraz syna Jana, w przyszłości obdarzonego przydomkiem

¹ Na temat słabego zdrowia i jego wpływu na karierę Tomasza Zamoyskiego zob. np. A.A. Witusik, *Młodość Tomasza Zamoyskiego. O wychowaniu i karierze syna magnackiego w Polsce w pierwszej połowie XVII wieku*, Lublin 1977, s. 199. Zob. też S. Żurkowski, *Żywot Tomasza Zamoyskiego kanclerza w[ielkiego] kor[onnego]*, wyd. A. Batowski, Lwów 1860, s. 162.

² Karierę Tomasza Zamoyskiego (1594–1638) można uznać za stosunkowo szybką. Mając dziewięć lat, został starostą knyszyńskim, do grona senatorów dołączył zaś w 1618 jako wojewoda podolski, rok później został wojewodą kijowskim, od 1628 sprawował urząd starosty generalnego krakowskiego, w tym samym roku został podkanclerzym koronnym, a trzy lata przed śmiercią (1635) objął urząd kanclerza wielkiego koronnego. Zob. A.A. Witusik, *op. cit.*, s. 140–200.

Sobiepan³. Uroczystości żałobne zgodnie ze staropolskim zwyczajem zostały rozłożone na kilka dni. Nie towarzyszył im jednak charakterystyczny dla tego rodzaju wydarzeń splendor: z woli samego Zamoyskiego miały one charakter, jak na ówczesne czasy i pozycję zmarłego, raczej skromny. Ich przebieg dokładnie zrelacjonował Stanisław Żurkowski w biografii kanclerza⁴.

Według jego opisu uroczystości żałobne przebiegały w następujący sposób. Gdy 8 stycznia odnaleziono martwego ordynata, jego ciało zostało przeniesione z łóżka na stół, na którym spoczywało przez trzy dni. Przez ten czas codziennie w pomieszczeniu z ciałem odprawiane były msze święte, a pana na Zamościu żegnali liczni goście. Następnie zwłoki przeniesiono do innej komnaty, wcześniej przygotowanej i w całości pokrytej czarnym materiałem, po czym złożono je do trumny, która zgodnie z wolą zmarłego pozbawiona była ozdób, a jedynie okryta szarym suknem na znak związku z zakonem franciszkanów⁵. Także i tu codziennie odprawiane były msze święte, a zmarłego

³ Zob. np. M. Kozaczka, *Poczet ordynatów Zamoyskich*, Lublin 2004, s. 25–33.

⁴ Zob. S. Żurkowski, *op. cit.*, s. 163–166. Nadmienić warto, że poza wydrukowaną przez Batowskiego biografią w zbiorach Biblioteki Ordynacji Zamojskiej znajdują się jej dwa rękopiśmienne przekazy (rękopisy Biblioteki Narodowej, sygn. BOZ 1596 i 1597). Manuskrypt o sygn. 1596 różni się od wersji drukowanej, opracowanej na podstawie kopii z Biblioteki Baworowskich we Lwowie (zob. *Biblioteka Ordynacji Zamojskiej. Od Jana do Jana. Katalog wystawy*, oprac. T. Makowski, Warszawa 2005, s. 86–88: nr 42 [materiały w formie elektronicznej]).

⁵ Tak sytuację tę interpretuje Marek Korona (zob. s. 138). Skromność kanclerza w obliczu śmierci podkreśla także jego epitafium, które omawia franciszkański kaznodzieja (zob. s. 158). Treść nagrobka przywołana została również przez Żurkowskiego (*op. cit.*, s. 162). Oryginalny kartusz wykorzystany podczas pogrzebu nie zachował się.

odwiedzali przyjaciele i bliscy. W tym czasie do Zamościa przybyło wielu posłańców z kondolencjami dla rodziny. Wyrazy żalu przekazała przede wszystkim para królewska.

Właściwe uroczystości pogrzebowe wyznaczono na 9 lutego⁶. Celebrował je przybyły specjalnie na to wydarzenie arcybiskup lwowski Stanisław Grochowski⁷. Zanim ciało zostało przeniesione do kościoła farnego, ze specjalnym kazaniem na przenosiny wystąpił jezuita Stanisław Szalapski. W czasie mszy celebrowanej przez Grochowskiego kolejne kazanie wygłosił osobisty spowiednik Tomasza Zamoyskiego, jezuita Bartłomiej Sylwiusz. W trakcie uroczystości ciało cały czas znajdowało się przed ołtarzem, umieszczone na niskim katafalku, co także stanowiło wyraz woli zmarłego. Na koniec zostało przeniesione do kaplicy Przemienienia Pańskiego, w której już spoczywali rodzice kanclerza. Zaraz po zamknięciu grobu licznie zgromadzeni goście przystąpili do wygłaszania konsolacyjnych oracji, pocieszając wdowę oraz dzieci senatora.

Kolejnego dnia w kościele farnym odprawione zostały egzekwie, którym przewodniczył biskup chełmski oraz kanclerz

⁶ Przywołany przed chwilą historyk (*ibidem*, s. 164) jako datę pogrzebu podał błędnie 6 lutego.

⁷ Żurkowski pisze, że na pogrzebie zjawili się wielu dostojnych gości. Wśród nich byli m.in. biskup łucki Andrzej Gembicki, biskup chełmski Paweł Piasecki, chełmski biskup pomocniczy Abraham Śladkowski oraz opat świętokrzyski Stanisław Siarkowski. W gronie świeckich żałobników jako najznamienitsi wymienieni zostali hetman wielki koronny Stanisław Koniecpolski, wojewoda bełski Jakub Sobieski, książę Jeremi Wiśniowiecki, krajczy koronny Piotr Daniłowicz, podczaszy koronny Mikołaj Ostroróg, starosta sandomierski Aleksander Lubomirski, kasztelan chełmski Zbigniew Gorajski oraz starosta lubelski Zbigniew Firlej.

Akademii Zamojskiej Paweł Piasecki. Wydarzenie to zakończyła zaś oracja pogrzebowa autorstwa miejscowego profesora wymowy, Andrzeja Abreka. Dzień później uroczystości żałobne uwieńczono mszą we franciszkańskim kościele Świętego Krzyża, podczas której z kolejnym kazaniem wystąpił ruski i litewski prowincjał franciszkanów, Marek Korona. Warto dodać, że w dniu pogrzebu odbyła się jeszcze stypa. Z relacji Żurkowskiego wynika, że najdostojniejszych gości przyjęto na zamku, a pozostali przybyśle rozmieszczeni zostali w zamojskich gospodach. Na rynku przyjmowano licznie zgromadzonych zakonników, najuboższych zaś częstowano w okolicach cmentarza.

Śmierć kanclerza upamiętniona została nie tylko uroczystościami żałobnymi. Szybko wydano bowiem kilka druków okolicznościowych, często powiązanych z jakimś momentem funeralnej celebry. Wygłoszone przy przenosinach ciała kazanie Stanisława Szałapskiego ukazało się pod tytułem *Przenosiny ... Tomasza Zamoyskiego, wielkiego kanclerza koronnego, do grobu abo Kazanie krótkie, miane, gdy ciało jego miłości z pałacu zamoyskiego do grobu niesiono 9 dnia lutego Roku Pańskiego 1638*⁸. Tak samo postąpiono z oracjami Bartłomieja Sylwiusza oraz Marka Korony. Przemowa pierwszego z nich wyszła spod prasy drukarskiej opatrzona tytułem *Kopie Zamoyskich przyozdobione abo Kazanie na pogrzebie ... Tomasza Zamoyskiego*. Podobnie zatytułowane zostało kazanie Korony: *Pallas trzykopijna oświeconego domostwa ... Zamoyskich podczas pogrzebu ... Tomasza Zamoyskiego ...*

⁸ Znane są dwa wydania: Zamość: Akademia Zamojska, 1638; Lublin: Drukarnia Anny wdowy Pawłowej Konradowej, 1638.

*obwołana*⁹. Opublikowano także wygłoszoną dzień po pogrzebie orację Andrzeja Abreka *Pietas Academiae Zamosciensis* (1638).

Oprócz tych przemówień pamięć po Zamoyskim uczczono serią panegiryków powstałych w znacznej mierze w środowisku Akademii Zamojskiej, której typografia je publikowała. Przede wszystkim należy tu wskazać dwa utwory autorstwa wspominanego już Abreka, ogłoszone w roku śmierci magnata: *Panegyricus funebris aeternae memoriae ... Thomae in Zamoscie Zamoyski* oraz *Civitas Dei manentis cum hominibus postridie ... ab ... pia memoriae Thoma Zamoyski*. Honory Zamoyskiemu oddał jeszcze zamojski profesor Michał Sebastian Dobraszowski, autor publikacji *Marmor vivae gloriae vivis manibus ... Thomae in Zamoście Zamoyski* (1638). Zmarłego uczcili ponadto miejscowi studenci: Mikołaj Frykacz¹⁰ drukiem *Cursus vitae et gloriae ... herois Thomae Zamoyski* oraz Mikołaj Sieniński utworem *Naenia Poloniae in funere ... Thomae Zamoyski*. Warto dodać, że kanclerz znalazł uznanie również w oczach Szymona Starowolskiego, który poświęcił mu *Elogium funebre magni olim senatoris Thomae Zamoscii Sarii* (1638). Zachowała się też oracja Jakuba Sobieskiego, wygłoszona prawdopodobnie zaraz po pogrzebie w kościele farnym, gdy goście zwracali się do rodziny zmarłego z konsolacyjnymi przemowami. Perorę ojca przyszłego króla włączono do zbioru *Mówca polski*¹¹.

⁹ Więcej informacji na temat wydań obu utworów zob. na s. 32–33.

¹⁰ Znany też jako autor *Zabawy rycerstwa polskiego po szczęśliwej elekcji niezwykłego Jana Kazimierza*, Lublin 1650.

¹¹ J.S. Pisarski, *Mówca polski albo Wielkich senatorów powagą i ojczystą wymową oratorów sejmowe i pogrzebowe mowy*, t. 1, Kalisz 1668, s. 39–43.

Znaczna liczba druków, w których oddano cześć drugiemu ordynatowi zamojskiemu, zwraca uwagę, zwłaszcza jeśli spojrzeć na literacką oprawę pogrzebu znanego z większych dokonań ojca magnata. Kazanie wygłoszone na pogrzebie hetmana zapewne nie zostało opublikowane drukiem w ogóle. Zachowała się natomiast mowa rocznicowa Melchiora Stefańskiego (Stephanides): *Kazanie przy obchodzie rocznym sławnej pamięci Jana Zamoyskiego* (1606), wytłoczona w drukarni Akademii Zamojskiej. Do naszych czasów dotrwała także żałobna oracja Fabiana Birkowskiego, wygłoszona bezpośrednio po śmierci Jana Zamoyskiego, jednak nie na pogrzebie, a w trakcie mszy żałobnej na Wawelu. Wystąpienie kaznodziei i ogłoszenie tekstu drukiem dzieli aż osiem lat – ostatecznie ukazał się on pod tytułem: *Jan Zamoyski abo na mszy zadusznej za ... kanclerza koronnego na zamku krakowskim, w kościele św. Stanisława Kazanie w roku 1613*. Do tego nie była to publikacja samodzielna, lecz akcedit¹². Czas dzielący tę edycję od śmierci hetmana należy uznać za długi, zważywszy, że wszystkie wymienione druki honorujące jego syna (poza przemową Sobieskiego) wyszły spod prasy jeszcze w roku 1638. Ponadto w rocznicę pogrzebu Tomaszowi oddano cześć raz jeszcze, organizując specjalne uroczystości u zamojskich franciszkanów, których owocem było jubileuszowe kazanie Mikołaja Laurynowicza *Stella quasi cadens*, ogłoszone drukiem we Lwowie. W rocznicę Abrek opublikował jeszcze jeden druk panegiryczny: *Echo charitum academicarum*

¹² Kazanie opublikowano wraz z dziełem Fabiana Birkowskiego *Jozue za kołędę dany Roku Pańskiego 1613*, Kraków 1613.

immortalis memoriae heroibus Joanni et Thomae Zamosciis, dedykowany pamięci obu Sariuszy.

Spośród tej produkcji szczególną uwagę zwracają dwie oracje, które przez Marka Skwarę jako jedyne ze wszystkich poświęconych Tomaszowi Zamoyskiemu utworów zostały uznane za klasyczne kazania pogrzebowe¹³. Chodzi o *Kopie Zamoyskich* Bartłomieja Sylwiusza i *Pallas trzykopijną* Marka Korony. Obie łączy pomysł nawiązania do herbu Zamoyskich, który w znacznej mierze zadecydował o konstrukcji tych oracji, oraz „emblematyczny” charakter¹⁴. Wspólny temat, podobieństwa w budowie, zbliżony zamysł inwencyjny, a także krótki czas dzielący napisanie obu kazań sprawiają, że teksty te warto ze sobą zestawiać.

Sylwetki autorów

Bartłomiej Sylwiusz nie jest postacią wzbudzającą zainteresowanie dzisiejszych historyków literatury. Jedną z przyczyn

¹³ Zob. M. Skwara, *Polskie drukowane oracje pogrzebowe XVII wieku. Bibliografia*, Gdańsk 2009, s. 377: nr 255; 523–524: nr 464.

¹⁴ Zjawisku „myślenia piktoralnego” w staropolskich kazaniach przygląda się Michał Kuran, *Obraz i słowo w kazaniu Aleksandra Dubowicza pod tytułem „Wyprawienie osoby...” upamiętniającym postać Janusza Skumina Tyszkiewicza*, „Terminus” 2012, z. 1/2, s. 119–124. Na temat związków kaznodziejstwa z emblematyką zob. też: D. Platt, *Kazania pogrzebowe z przełomu XVI i XVII wieku. Z dziejów prozy staropolskiej*, Wrocław 1992, s. 121–154; J. Pelc, *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002, s. 204–209; M. Skwara, *O dowodzeniu retorycznym w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku*, Szczecin 1999, s. 285–286, 463, 561–562.

takiej sytuacji na pewno stanowi fakt, że pozostawił po sobie tylko jedno okolicznościowe kazanie, które dotąd nie przykuło uwagi badaczy kaznodziejstwa. Bardzo mało wiadomo też na temat jego życia. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach* podaje, że urodził się na terenie Prus około roku 1586¹⁵. Do zakonu wstąpił w Krakowie 28 sierpnia 1613 r. Miał więc wówczas około 27 lat. Nie wiadomo natomiast, gdzie zdobywał wykształcenie i co go skłoniło do zasilenia szeregów jezuitów. Przełożeni musieli cenić wiedzę Sylwiusza, skoro w latach 1623–1624 powierzono mu wykłady retoryki w poznańskim kolegium. Poświadcza to jego kaznodziejskie kompetencje i podsuwa myśl, że mógł być z tym kolegium związany także wcześniej jako uczeń¹⁶. W roku 1629 został delegowany do Zamościa, gdzie przebywał na misji aż do śmierci 8 stycznia 1639 r.¹⁷, czyli równo rok po odejściu Zamoyskiego. Podczas zamojskiej delegacji zdobył zaufanie kanclerza koronnego i od roku 1630 sprawował funkcję jego osobistego spowiednika. Na stanowisku tym zastąpił zmarłego Stanisława Rycjusza, kanonika zamojskiego i proboszcza turobińskiego. Wydaje się, że Sylwiusz nie odgrywał przy boku Zamoyskiego szczególnie istotnej roli. Żurkowski w swoim pamiętniku wspomina o nim tylko kilka razy, wymieniając jezuitę m.in. wśród

¹⁵ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 1996, s. 618.

¹⁶ Tłumaczyć to może sugestię Carlosa Sommervogela o wielkopolskim pochodzeniu Sylwiusza (zob. idem, *Bibliothèque de la Compagne de Jesus*, t. 8, Bruxelles 1898, szp. 1212–1213).

¹⁷ Datę zgonu potwierdza nekrolog zachowany w Archivum Romanum Societatis Iesu (Lituania, rkps 61, k. 80).

mówców żegnających ordynata¹⁸. Związek spowiednika z kancelerzem okazał się jednak wystarczający, by mimo mało znaczącej pozycji w zakonie powierzono mu wygłoszenie kazania w dniu pogrzebu. Żurkowski nadmienia także, że hetmanowicz często rozmawiał z kapłanem przed śmiercią, co zapewne powiązane było z jego obowiązkami spowiednika¹⁹.

Więcej wiadomo o drugim z kaznodziejów. Marek Korona w zakonie franciszkanów zrobił znaczącą karierę i pozostawił po sobie istotną spuściznę piśmienniczą²⁰. Urodził się we Włocławku około 1590 r., był więc nieco młodszy od Sylwiusza. Stosunkowo wcześniej (ok. 1607) wstąpił do zakonu franciszkanów konwentualnych, z którym związany był już przez resztę życia. Wiadomo, że w roku 1614 przebywał w rzymskim Kolegium św. Bonawentury, gdzie odbył zakończone doktoratem studia teologiczne. Po powrocie do ojczyzny objął funkcję regensa w krakowskim studium zakonnym (1616). Tę samą funkcję sprawował również w roku 1620 w studium wileńskim. Rok później awansował na definitora prowincji, by w 1623, już jako kustosz kustoszy, udać się wraz z prowincjałem Emilianem Cibo na kapitułę generalną do Rzymu. Od roku 1625 do podziału prowincji na polską i ruską sprawował urząd komisarza konwentu krakowskiego. Później przeniósł się jednak do prowincji

¹⁸ Zob. S. Żurkowski, *op. cit.*, s. 165.

¹⁹ Zob. *ibidem*, s. 158.

²⁰ Zob.: L. Hajdukiewicz, *Korona Marek*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 14, Wrocław 1968–1969, s. 96–97; E. Ozorowski, *Korona (Corona) Marek*, [w:] *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 236–237.

ruskiej, gdzie pełnił obowiązki gwardiana we Lwowie oraz w Wilnie. 25 października 1636 r. wybrano go na prowincjała. Godność tę piastował przez trzy lata. Przez resztę życia na różne sposoby służył zakonowi, oddając się też pracy literackiej oraz kaznodziejskiej. Był w tym czasie związany z magnackimi rodami Sobieskich i Koreckich. Zmarł 16 lipca 1651 r.²¹

W odróżnieniu od Sylwiusza, Korona to postać z pewnością ówczasie lepiej rozpoznawalna, ale i prawdopodobnie o szerszych horyzontach. Obaj byli nie tylko kaznodziejami-praktykami, ale również wykładowcami sztuki retorycznej. Korona do tego angażował się w spory wyznaniowe i podejmował tematy teologiczne, aktywnie uczestnicząc w intelektualnym i społecznym życiu Kościoła w Rzeczypospolitej. Nadmienić warto, że autor ten uchodzi obecnie za jednego z pionierów wypracowujących polską terminologię filozoficzną w oparciu o pojęcia łacińskie²².

Mowa na pogrzebie Zamoyskiego nie była pierwszym kazaniem okolicznościowym Korony. W 1622 r. ukazało się w Wilnie jego *Kazanie ... na pogrzebie sławnej pamięci ... Gerzego Szemeta, chorążego wszystkiej ziemi żmudzkiej*. Dziewięć lat później opublikowano mowę wygłoszoną na cześć zmarłej Reginy Wołłowiczówny²³. Kolejna znana obecnie oracja Korony to *Krzyż strzelisty oświeconego domostwa ... panów Sapiehów abo Kazanie*

²¹ Jako miejsce śmierci podaje się Korzec (L. Hajdukiewicz, *loc. cit.*) bądź Kraków (E. Ozorowski, *loc. cit.*).

²² Zob. W. Wąsik, *Historia filozofii polskiej*, t. 1, Warszawa 1958, s. 76–77.

²³ M. Korona, *Kazanie na pogrzebie ... Reginy Wołłowiczówny, Ostafijowej Kurczowej, starościny upitskiej, w Grodnie w kościele ojców bernardynów dnia 11 lutego roku 1631*, [Wilno 1631].

żałobne przy pogrzebieniu ciała jaśnie wielmożnego ... Pawła Sapiehy, ... odprowadzone w halszańskim kościele ojców franciszkanów ... Roku Pańskiego 1635, dnia 24 miesiąca września (Wilno 1637). Autor zastosował w niej podobny zabieg do tego, jaki organizuje perorę pogrzebową na cześć Zamoyskiego. Honorując zmarłego Sapiehę, podkanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego, oparł swoją wypowiedź na aluzji do herbu Lis. Tytułowy „krzyż strzelisty” to naturalnie widoczna w godle rodu dwa razy przekrzyżowana rogacina²⁴. Drukiem ogłoszone zostało jeszcze jedno kazanie Korony, przygotowane w związku ze ślubem Samuela Koreckiego i Marianny Wiślickiej: *Witanie oraz i powinszowanie stanu matrzeńskiego ... jego mości pana Samuela Koreckiego, książęcia na Korcu, także jej mości paniej Marianny ... Wiślickiej, na przenosinach w Korcu w kościele ojców franciszkanów ... pokazane* (Lwów 1645).

Warto też wspomnieć o teoretycznych pracach Korony, zwłaszcza dotyczących zagadnień logicznych. Najważniejszą z nich jest dwukrotnie wydawane *Dyrektoryjum abo raczej Wprawowanie do pojęcia terminów elementów logicznych i filozoficznych, z których przychodzimy do formowania sylogizmów i wszelakich demonstracyj*. Rozprawa ta po raz pierwszy opublikowana została w roku 1639 we Lwowie. Wznowiła ją pięć lat później krakowska drukarnia Waleriana Piątkowskiego. Warto wspomnieć, że autor pracę tę zadedykował braciom Markowi i Janowi Sobieskim. Inne dzieło z zakresu logiki, wydane

²⁴ Zob. np. K. Niesiecki, *Herbarz polski*, wyd. J.N. Bobrowicz, t. 4, Lipsk 1841, s. 124–125.

we Lwowie w roku 1640 *Logices directorium*, znane jest tylko z poświadczenia w bibliografii Estreichera (o ile zapisany przez bibliografa tytuł nie wskazuje po prostu kolejnego wznowienia wcześniejszej pracy na temat formułowania sylogizmów)²⁵.

Ciekawie prezentują się również rozprawy Korony o charakterze teologicznym i polemicznym. Najwcześniejszą z nich są wydane w Krakowie *Assertiones dogmaticae adversus huius temporis catholicae fidei arianos et quoscumque haereticos Lublini ... propugnandae* (1620). Kolejną publikację tego typu zakonnik przygotował już po polsku i ogłosił drukiem u lwowskich jezuitów pod tytułem: *Rozmowa teologa katolickiego z rabinem żydowskim przy aryjaninie, nieprawym chrześcijaninie* (1645). Do grupy prac teologicznych z pewnością należy zaliczyć jeszcze łacińską *Pallas Tritinia* (Kraków 1620).

Ponadto jest Korona autorem jednej pracy o charakterze historycznym. Mowa o dziełku *Speculum provinciae Russiae et Magni Ducatus Lituaniae ordinis s. Francisci, fratrum minorum conventualium* (Wilno 1637), poświęconym obecności franciszkanów na Rusi i na Litwie. Autor opisał w nim początki działalności zakonu na tych ziemiach oraz zawarł inne ciekawe informacje. Między innymi wynotował wybrane inskrypcje nagrobne współbraci.

Zarówno *Kopie Zamoyskich*, jak i *Pallas trzykopijska* spotkały się ze stosunkowo ograniczonym zainteresowaniem współczesnych badaczy. Wyjątek stanowi rozprawa Michała Kurana, w której zbadał on wizerunek Tomasza Zamoyskiego

²⁵ Zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 20, Kraków 1905, s. 94.

pozostawiony przez kaznodziejów²⁶. Oprócz oracji Sylwiusza i Korony korzystał także z wygłoszonego podczas przenosin kazania Szałapskiego oraz mowy rocznicowej Laurynowicza. Poza Kuranem zawartym w niniejszym tomie oracjom uwagę poświęcili także historycy zajmujący się dziejami Tomasza Zamoyskiego. Warto tu wymienić zwłaszcza przywołaną już pracę Adama Andrzeja Witusika, dość często powołującego się zarówno na Sylwiusza, jak i Koronę. Franciszkańskim autorem zainteresował się również Marek Skwara, badając staropolskie oracje pogrzebowe od strony retorycznej²⁷. Do obu mów odwoływali się też inni uczeni, nie poświęcając im jednak większej uwagi, a traktując jedynie jako przykład siedemnastowiecznego kaznodziejstwa²⁸. Oracje Sylwiusza i Korony zwracały uwagę szczególnie ze względu na odnoszące się do herbu zmarłego tytuły, co było stosunkowo popularnym zabiegiem w barokowym kaznodziejstwie. Natomiast o żadnym z zakonników żegnających Tomasza nie wspominają ani Dobrosław Platt, ani Wojciech Pazera, autorzy monografii poświęconych dziejom gatunku²⁹.

²⁶ M. Kuran, *Ku nieśmiertelnej sławie – Tomasz Zamoyski w oracjach pogrzebowych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” 2010.

²⁷ Zob. M. Skwara, *O dowodzeniu retorycznym...*, s. 317, 344.

²⁸ Zob. np. A. Nowicka-Jeżowa, *Sarmaci i śmierć. O staropolskiej poezji żałobnej*, Warszawa 1992, s. 40. Badaczka podkreśla konceptualny tytuł kazania *Pallas trzykopijska* (choć został on omyłkowo zapisany jako *Pallas trzykopytna*). Zob. też H. Wiśniewska, *Kulturalna polszczyzna XVII w. na przykładzie Zamościa*, Lublin 1994, s. 76 (ponownie zwrócono uwagę na konceptualne, odnoszące się do herbu tytuły kazań Sylwiusza i Korony).

²⁹ D. Platt, *op. cit.*; W. Pazera, *Kaznodziejstwo w Polsce od początku do końca epoki baroku*, Częstochowa 1999.

Kopie Zamoyskich i Pallas trzykopijska

Przypomniane niniejszą edycją kazania mają bardzo podobną strukturę. Jak wskazują już same tytuły, teksty te rozwijają motywy herbowe. Nie chodzi jednak tylko o nawiązania zawarte w treści tekstów. Zarówno Sylwiusz, jak i Korona swoim wypowiedziom nadali kształt, który w pewnym sensie odwzorowuje figurę z godła. Herbem Zamoyskich są Jelita, przedstawiające dwie złote kopie ułożone w krzyż skośny w czerwonym polu, na których umieszczona jest jeszcze jedna na opak w słup. W każdym z kazań wydzielono osobne części odpowiadające poszczególnym komponentom heraldycznym.

Sylwiusz pierwszą z kopii uznał za symbol prawidłowo przebytego wieku dziecięcego, drugiej przypisał znaczenie należycie pokierowanej młodości, a ostatnia w retorycznej strukturze kazania reprezentuje wiek męski. Zgodnie z taką dyspozycją oracja podzielona została na trzy części odpowiadające poszczególnym etapom życia kanclerza. W każdej z nich kaznodzieja podaje liczne przykłady, świadczące o wyjątkowości zmarłego i jego cnotach. Przykłady te określane są w kazaniu jako ozdoby, którymi Zamoyski udekorował odziedziczony po przodkach herb. Orację kończy pozbawiona wydzielającego nagłówka przemowa do jedenastoletniego Jana Zamoyskiego, w której dokonania ojca i dziada stanowić mają wzór postępowania. Nie pojawiają się w tej części żadne aluzje heraldyczne.

Sylwiusz, już opisując katafalk we wstępnej partii mowy, zwrócił uwagę na stojący przy nim herb (zapewne umieszczony

na kartuszu). Omawiając godło, od razu skojarzył je z biblijnym tematem, jaki wybrał dla swojej oracji. Jest to cytat z Księgi Hioba (16,14) przywoływany przez Sylwiusza po łacinie: „Circumdedit me lanceis suis, convulneravit lumbos meos et effudit in terra viscera mea”³⁰. Fragment ten nawiązywać ma także do podania o początkach rodu Zamoyskich. Ich legendarny przodek, Florian Szary (Sariusz), w trakcie bitwy z Krzyżakami stoczonej pod Płowcami miał zostać przebity trzema włóczniami. Mimo ciężkich ran walczył dalej, czym zaimponował królowi i został uhonorowany nowym herbem – Jelita. Widoczny dla wszystkich zgromadzonych w kościele farnym emblemat rodowy wraz z biblijnym cytatem przypomina tę opowieść.

Pomysł wykorzystany w *Kopiach Zamoyskich* został przekształcony przez występującego dwa dni później Koronę. Franciszkanin również wyodrębnił w swojej oracji trzy części, odpowiadające herbowym kopiom. Nie powiązał jednak z nimi okresów życia, lecz cnoty, którymi odznaczał się zmarły³¹. Pierwsza kopia świadczyć ma o mądrości i roztropności Zamoyskiego, druga o jego sprawiedliwości i łaskawości, trzecia zaś o powadze oraz skromności. Kolejna modyfikacja pomysłu poprzednika polega

³⁰ W polskojęzycznej wersji zamieszczonej w kazaniu: „Obtoczył mię kopijami swemi, zranił biodra moje i wytoczył na ziemię wnętrzości moje”.

³¹ Zabieg ten może mieć charakter emulacyjny. Dawne teorie retoryczne wyróżniały bowiem dwa sposoby budowania pochwały: pierwszy rozwijał topikę biograficzną, drugi, uchodzący za trudniejszy, uporządkowany był wedle cnót (zob. np. R. Krzywy, *Wprowadzenie do lektury*, [w:] S. Twardowski, *Pałac Leszczyński*, Warszawa 2002, s. 13). Korona, decydując się na kompozycję wedle cnót, mógł chcieć zaprezentować się jako lepszy mówca niż występujący dwa dni przed nim Bartłomiej Sylwiusz.

na wprowadzeniu czwartego elementu: „związku kopij”, symbolizującego sumę wszystkich cnót chwalonego, która przełożyła się na „potężność i przeciw ojczyźnie miłość” (s. 139). Ponadto Korona włączył do kazania prozopopeję zmarłego, który żegna króla, senatorów, żonę, dzieci, przyjaciół, a na końcu dworzan oraz sługi. Kazanie kończy wydzielony *passus* zawierający nagrobki: wybrany przez kanclerza i ułożony mu przez kaznodzieję.

Warto dodać, że obie oracje w wersji drukowanej zadedykowane zostały młodemu Janowi Zamoyskiemu, do którego zakonnicy dość często się zwracali także w kazaniach. W efekcie pochwała zmarłego nabrała cech parenetycznych, a wywód cnót Tomasza przekształcił się w zbiór wskazówek, którymi powinien kierować się syn, by dorównać osiągnięciom wybitnych przodków.

Omawiane kazania różni akcentowanie odmiennych treści. Sylwiusz poszczególnym kopiom przypisał konkretne okresy życia zmarłego, dzięki czemu jego kazanie stało się rodzajem biografii Zamoyskiego. Korona natomiast, łącząc heraldyczne kopie z cnotami, skoncentrował się na wyobrażeniach symbolicznych i anegdotach historyczno-literackich. Elementy tego typu licznie reprezentowane są także w kazaniu Sylwiusza, nie stanowią w nim jednak składnika dominującego. W części pierwszej przedstawił on dzieciństwo Tomasza, zwracając szczególną uwagę na zasługi wychowawcze rodziców. Podkreślił zaangażowanie obojga z nich, nawet gdy liczne obowiązki przeszkadzały we wspólnym spędzaniu czasu. Kluczowa rola przypisana została jednak ojcu, który porównany został nawet do Konstantyna Wielkiego. Źródłem tego zestawienia był podobny system kształcenia. Zarówno rzymski cesarz (według

Cezarego Baroniusza), jak i polski hetman postanowili swoich potomków przekazać pod opiekę nie jednemu, lecz wielu wyspecjalizowanym w konkretnych dziedzinach nauczycielom³². Miało to zagwarantować lepsze efekty w nauce. Kaznodzieja wymienił nawet nazwiska wychowawców przyszłego kanclerza, podkreślając, że ich przełożonym, czuwającym nad przebiegiem całej edukacji, był Szymon Szymonowicz³³. O tym, że była ona efektywna, świadczy przypomniane przez Sylwiusza zdarzenie, mające miejsce podczas wizyty osmańskiego posła: Tomasz jeszcze jako dziecko tak dobrze opanował język turecki, że słowa posłańca przełożył wystarczająco trafnie, by profesjonalny tłumacz nie miał już nic do dodania. Obok nauki języków duży nacisk położono na ćwiczenie sprawności rycerskich, o których szerzej traktuje kolejna partia mowy.

Analogie do świata rzymskiego pojawiają się również w prezentacji wieku młodzieńczego. Autor zachwala dawne obyczaje, według których po zakończeniu edukacji szkolnej należało przystąpić do zaprawiania się w walce. Taki porządek nauki wybrano także dla zmarłego. Kaznodzieja zwrócił uwagę słuchaczy, że magnat służbę wojskową rozpoczął w wieku osiemnastu lat, gdy tylko zwolniono go spod opieki preceptorów. Porównany został przy tym do Pompejusza, który również w młodym wieku samodzielnie zgromadził oddziały wojskowe i zaangażował się w walki

³² C. Baronio, *Annales ecclesiastici*, Marci Annus 1 (Christi 336), 25.

³³ Na temat roli Szymonowicza w edukacji Tomasza Zamoyskiego zob. A.A. Witusik, *Szymon Szymonowicz – „dyrektor nauk i inspektor” Tomasza Zamoyskiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Nauki Humanistyczne” 1976.

wewnętrzne³⁴. Podobnego męstwa dowodzi w oracji Sylwiusza udział kanclerzycy w odparciu najazdu Tatarów (1612), a zwłaszcza starciu z siłami dowodzonymi przez mirzę Baterbeja.

W części poświęconej wiekowi młodzieńczemu uwagę zwrócono jeszcze na początki kariery urzędniczej magnata, tj. powołanie do trybunału sądowego w Lublinie. Ostatnia i najdłuższa część tej partii tekstu opisuje podróż Zamoyskiego po Europie. Dość dokładnie zarysowany został plan podróży chłopca, wymieniono też składane przezeń wówczas wizyty. Sylwiusz podkreśla ich edukacyjny charakter i chwali postawę przyszłego ordynata, który w trakcie wojaży nie oddawał się zgubnym rozrywkom, tylko koncentrował na poznawaniu wpływowych osób oraz powiększeniu swojej wiedzy o świecie. Warto nadmienić, że jezuicki kaznodzieja wielokrotnie akcentuje religijność zmarłego, zwracając uwagę na jego zaangażowanie w rytuały towarzyszące rozmaitym świętom, codzienną modlitwę oraz hojność okazywaną Kościołowi (temat pobożności zmarłego powraca zresztą we wszystkich trzech częściach oracji). Część poświęcona wiekowi młodzieńczemu kończy się relacją powrotu do ojczyzny i informacją o mianowaniu na stanowisko wojewody podolskiego. Sylwiusz zaznacza, że Zamoyski miał wówczas tylko 24 lata – dało mu to asumpt do ułożenia całego katalogu wybitnych Rzymian, którzy osiągnęli godność konsula w bardzo młodym wieku, wbrew oficjalnym regułom. Czyni to oczywiście po to, by uznać Polaka za równego takim postaciom, jak Marek Waleriusz Korwin, Gajusz Mariusz czy Scypion Afrykański Młodszy.

³⁴ Zob. objaśn. 10 na s. 69.

W trzeciej części, poświęconej wiekowi męskiemu, ostatni okres życia kanclerza – co autor zaznacza – omówiony został w sposób skrótowy. Wynikać to mogło z faktu, że Tomasz zmarł stosunkowo młodo. Kaznodzieja, konsekwentnie posługując się konceptem ozdabiania rodowego herbu cnotami, podkreśla, że zmarły był nie tylko wzorowym obywatelem, ale też mężem i ojcem. Wykazał się na wiele sposobów: „dignitate matrimonii, amore in proximos, observantia in principem, pietate in patriam, religione in Deum et S[anctam] Ecclesiam” („powagą małżeństwa, miłością do bliskich, szacunkiem wobec władcy, umiłowaniem ojczyzny, wiarą w Boga i Święty Kościół”; s. 87).

Jak we wcześniejszych partiach, tak i w tej wydarzenia z życia kanclerza uzupełniane są rozmaitymi anegdotami. Sylwiusz stara się przy tym, by historie te wiązały się z motywem włóczni. Przywołuje więc złote włócznie króla Salomona, podanie o Konstantynie Wielkim zamieniającym włócznię w krzyż, snuje rozważania o *hasta caelibaris* oraz przypomina, że włócznie niegdyś stanowiły insygnium władzy zastępujące berło. Przewaga treści anegdotycznej nad biograficzną w tej partii tekstu równoważyć zapewne miała objętość ostatniej części kazania, by nie ustępowała wcześniejszym. Sylwiusz oddał w niej również głos samemu zmarłemu, przytaczając stosunkowo obszernie passusy z jego testamentu³⁵. Zabieg ten nie tylko wypełnia kazanie dodatkowym materiałem, ale czyni je jeszcze bardziej urozmaiconym.

³⁵ Testamenty trzech pierwszych ordynatów zamojskich dostępne są w edycji: *Testamenty Jana, Tomasza i Jana „Sobiepana” Zamojskich*, oprac. W. Kaczorowski, Opole 2007.

Marek Korona w swym kazaniu zdecydował się przede wszystkim eksponować egzempla o moralizatorskim charakterze. Franciszkanin jednak więcej miejsca poświęcił zilustrowaniu zalet przykładami czerpanymi z literatury starożytnej oraz Biblii niż z życia zmarłego. Argumenty o charakterze biograficznym także odgrywają ważną rolę w *Pallas trzykopiijnej*, ale podawane są w dalszej kolejności, z reguły na końcu poszczególnych partii. Takie rozplanowanie materiału wiązać można z próbą pokazania Zamoyskiego jako współczesnego następcy starożytnych mężów stanu i wojowników, królów oraz biblijnych proroków, bo to głównie ich historie wypełniają treść kazania. Korona, poprzedzając opisy dokonań polskiego magnata znamienitymi przykładami, sugeruje, że Zamoyski był herosem na miarę dawnych bohaterów.

Na początku autor zaznaczył, że zmarłego cechowała mądrość i roztropność. Wagę tych cnót podkreślił, przywołując świadectwa Kasjodora, Platona, Waleriusza Maksymusa oraz starotestamentowej Księgi Judyty. Dopiero później podjął temat edukacji Zamoyskiego oraz odbytej w młodości podróży po Europie. Szybko zresztą skłoniło go to, by snuć ogólne rozważania na temat metod nauczania i roli peregrynacji w wychowaniu młodzieży³⁶. Przytoczył przy tej okazji opinie kolejnych autorów na temat edukacyjnej roli podróżowania: Seneki, Tacyta, Marcjalisa i ponownie Waleriusza Maksymusa. Osoba kancle-rza zdaje się ginąć w tym wywodzie. Część dotyczącą mądrości

³⁶ Podróż akademicka stanowiła istotny element edukacji dawnej magnaterii. Zob. R. Krzywy, *Wędrowki z Mnemozyne. Studia o topice dawnego podróżopisarstwa*, Warszawa 2013, s. 207–245.

kaznodzieja zakończył podkreśleniem szacunku, jakim otaczał Zamoyskiego ze względu na słuszność rad, których udzielał w trakcie pełnienia licznych obowiązków. Przypomniawszy także jego udział w negocjacjach prowadzonych ze szwedzkim kanclerzem Axelem Gustafssonem Oxenstierną. Na dowód mądrości Zamoyskiego Korona przywołał nawet zaczerpnięty z archiwów fragment wystąpienia magnata, powtarzając zabieg zastosowany przez Sylwiusza, który cytował ustępy testamentu oraz nominacji na urząd kanclerski.

Kolejne cnoty, symbolizowane przez drugą z herbowych kopii, to sprawiedliwość i łaskawość. W tej części w zasadzie powtórzony został schemat zarysowany wcześniej. Na początku kaznodzieja skupił się na świadectwach bądź definicjach autorów klasycznych: Platona, Plutarcha, Cycerona, Arystotelesa i innych. Następnie przedstawił kilka przykładów mających potwierdzać, że sprawiedliwością oraz łaskawością odznaczał się także Tomasz Zamoyski. Wspomniał, że zalety te zdobył dzięki staraniu ojca, który dbał, by wpoili mu je wychowawcy. Korona ogólnie poinformował, że zmarły miał sposobność wykazać się nimi zwłaszcza w trakcie prac trybunału sądowego, po czym szybko powrócił do erudycyjnych anegdot, skupiając się na opowieściach o Herodzie Filipie II, rzymskich cesarzach i królu pszczoł pozbawionym żądła. Ta część kazania w zasadzie całkowicie pozbawiona jest wątków biograficznych.

Podobnie rzecz się przedstawia z kolejną partią oracji, dotyczącą powagi i skromności. Po bardzo długiej serii cytatów i przykładów franciszkanin dodał, że zmarły bycia poważnym nauczył się od swojego ojca. Miał być też osobą, do której

wszyscy mieli łatwy dostęp. Petentom odmawiał przyjęcia rzadko i to tylko w ciężkiej chorobie, kiedy słabe ciało nie pozwalało mu na kontakty z innymi. Swą skromność Zamoyski podkreślił też, żądając szarego obicia trumny. Według kaznodziei należy je rozumieć jako wyraz więzi łączącej kanclerza z zakonem franciszkanów, którego był dobroczyńcą.

Ciekawiej przedstawia się ostatnia część kazania, interpretująca wszystkie trzy kopie jako sumę cnót Tomasza, z której wynikała jego potęga i miłość do ojczyzny. Po wyliczeniu rozmaitych przykładów Korona zestawia zmarłego z Herkulesem. Dla poszczególnych mitologicznych prac greckiego herosa znajduje odpowiednik w czynach Zamoyskiego. Dowodzi przy tym, że polski magnat w każdym przypadku przerósł pogromcę lwa nemejskiego. W tej partii tekstu pojawia się też sporo informacji biograficznych. Kaznodzieja przypominał między innymi walki pod Oryninem, starcia z Kozakami, zmagania i negocjacje ze Szwedami. Autor jednak nie wyzyskał w pełni swojego pomysłu na podsumowanie życia kanclerza, większą inwencją wykazując się przy porównaniach dotyczących pierwszej grupy z dwunastu prac. Słuchaczom mógł się podobać pomysł, by zabicie hydry lernejskiej zestawić z pokonaniem sofistycznych argumentów Oxenstierny, który mnożyć miał retoryczne sztuczki na podobieństwo odrastających głów mitologicznego monstrum. Dalsze porównania dokonań Zamoyskiego z wyczynami Herkulesa są bardzo skrótowe i nie zawsze sprawiają wrażenie w pełni adekwatnych. Warto zauważyć, że przymioty, które pozwoliły Zamoyskiemu przewyższyć dokonania Herkulesa, przeważnie pozostają zbieżne z kanonem cnót kardynalnych.

Nieobecne u Sylwiusza „żegnania” to w kazaniu Korony kolejny ustęp, w którym treści biograficzne dorównują motywom symbolicznym i materiałowi anegdotycznemu. Pierwszy passus, w którym autor w imieniu zmarłego zwraca się do króla, zapowiada jednak co innego. Brak w nim dominujących w całej oracji biblijnych i starożytnych nawiązań. Pojawia się natomiast obszerny fragment listu, w którym Władysław IV Waza powierzył Zamoyskiemu urząd kanclerza. W pozostałych pożegnaniach Korona powrócił już do ulubionej metody. Widać to szczególnie wyraźnie w słowach kierowanych do Katarzyny Ostrogskiej. Pocieszenie małżonki oparte jest w znacznej mierze na wypowiedziach przypisywanych Markowi Aureliuszowi i Platonowi. Podobnie w przypadku pożegnania syna i córek. Mówca w celach pochwalnych porównał zmarłego do perskiego króla Kambyzesa oraz do Filipa Macedońskiego, co miało pomóc w przedstawieniu polskiego magnata jako ojca idealnego. Pierwszy ze starożytnych władców był ojcem Cyrusa Wielkiego, drugi zaś Aleksandra Macedońskiego.

Interesujące jest zakończenie mowy. Kaznodzieja podejmuje w nim bowiem temat treści nagrobka, którą Zamoyski wybrał sobie jeszcze za życia. Korona uznał ją za niezbyt odpowiednią. Z szacunku dla zmarłego, doceniając także jego skromność, ostatecznie nie zamierzał kwestionować wybranego przez kanclerza epigrafu. Przedstawił jednak własny pomysł nagrobnego napisu, który lepiej miałby oddać cnoty ordynata. Przypomniał fikcyjne epitafium, ułożone dla Platona przez Arystotelesa. Zabicie ten stanowi kulminacyjną pochwałę Zamoyskiego i zamyka żałobną orację.

Biblioteka Bartłomieja Sylwiusza i Marka Korony

Na zakończenie warto scharakteryzować źródła, z których korzystali Sylwiusz oraz Korona. Obaj mówcy chętnie wprowadzali cytaty i często stosowali porównania do antycznych oraz biblijnych postaci. Wypełnili kazania barwnymi anegdotami bądź podaniami. Wszystko to miało służyć właściwemu, to znaczy amplifikowanemu ukazaniu osoby zmarłego, który w oczach swoich piewców dorównał słynnym bohaterom. Występujący na pogrzebie kapłani obficie czerpali z literatury starożytnej i nowożytnej. Istotną rolę odegrało także Pismo Święte, dostarczające im wiele cytatów oraz przykładów szlachetnej postawy. Mimo że zarówno jezuita, jak i franciszkanin zwykle wskazują autorów, którzy przekazali potomnym daną informację, należy wątpić, czy rzeczywiście sięgali do tekstów oryginalnych. Powszechna w XVII w. praktyka sugeruje, że posilkowali się raczej popularnymi wówczas kompendiami, florilegiami i dziełami o charakterze poradnikowym³⁷. Uważna lektura obu kazań i analiza przywołanych anegdot pozwala nawet wskazać kilka najważniejszych źródeł.

Sytuacja wydaje się bardziej klarowna w przypadku *Pallas trzykopiijnej*. Zdumiewająca liczba odwołań do całej rzeszy

³⁷ Na temat fenomenu tego rodzaju opracowań w kulturze nowożytnej zob. np. A. Moss, *Printed commonplace-books and the Structure of Renaissance Thought*, Oxford 1996. Zjawisku erudycji humanistów oraz nowożytnej *ars excerpendi* przyglądał się ostatnio także Wiesław Pawlak (*De eruditione comparanda in humanioribus. Studia z dziejów erudycji humanistycznej w XVII wieku*, Lublin 2012).

autorów z różnych epok po bliższym rozpoznaniu okazuje się katalogiem cytatów wynotowanym z wielokrotnie wznawianego kompendium Jeana de Chokier *Thesaurus politicorum aphorismorum*³⁸. Zbiór francuskiego prawnika i historyka z pewnością uznany został przez Koronę za użyteczny nie tylko ze względu na bogactwo oferowanego materiału, ale także za sprawą swojej kompozycji. Chokier zebrane aforyzmy uporządkował bowiem w formie komentarza do różnych zalet, którymi powinien odznaczać się dobry władca. Taki układ ułatwił pracę kaznodziei, który po prostu wynotowywał i przetłumaczył odpowiednie fragmenty, tworząc z nich całość dopasowaną do wybranych wydarzeń z życia kanclerza³⁹.

Franciszkanin spożytkował jednak nie tylko to kompendium. Miejsca, w których odwoływał się do obrazów spopularyzowanych przez emblematykę, w zasadzie w całości oparł na komentarzach do zbioru Andreasa Alciatusa. Można z całą pewnością przyjąć, że jego źródłem było uchodzące za *editio optima* wydanie padewskie z roku 1621, w którym zebrano objaśnienia Claude'a Mignaulta, Francisco Sancheza de las Brozas oraz Lorenza Pignorii⁴⁰. Świadczy o tym fragment, w którym kaznodzieja zestawia dokonania Zamoyskiego z pracami Herkulesa. Omówienia wyczynów hero-

³⁸ Pierwsze wydanie wytłoczono w Rzymie w roku 1611. O popularności tego kompendium na ziemiach polskich może świadczyć znaczna liczba egzemplarzy znajdujących się obecnie w polskich bibliotekach. Katalog Centralny Biblioteki Narodowej rejestruje ponad 40 egzemplarzy, w zbiorach Biblioteki Narodowej znajduje się dodatkowe 10.

³⁹ Rozpoznane zależności wobec źródeł wskazano w objaśnieniach.

⁴⁰ A. Alciatus, *Emblemata cum commentariis*, Patavii 1621.

sa w kazaniu stanowią dosłowny przekład wyimków z objaśnień do padewskiej edycji emblematycznego zbioru. Wydaniem tym Korona posłużył się także na początku oracji, rozwodząc się na temat grobu Achillesa i symboliki rozmarynu. Ponadto mówca w kilku miejscach posiłkował się popularnym kompendium *Hieroglyphica* Pieria Valeriana.

Dla autora *Pallas trzykopiijnej* istotne źródło stanowiło też *Horologium principum* Antonio de Guevara. To z niego zaczerpnął kilka anegdot i wypowiedzi przypisywanych Markowi Aureliuszowi. Warto tu wspomnieć passus, w którym podkreślono zależności pomiędzy powodzeniem obywateli a stanem państwa, co zostało zilustrowane przykładem drzewa, które mając suche korzenie, nie może wydawać zielonych liści. Warto też przywołać anegdotę o królu Macedonii Filipie oddającym młodego Aleksandra Wielkiego na wychowanie w świątyni Apollina. Opowieść ta zwracać miała uwagę na pobożność Zamoyskiego, uznaną przez Koronę za cechę wielkich wojowników.

Nieco trudniej jest wskazać bezpośrednie źródła w przypadku pierwszego kazania. Podobnie jak franciszkanin, Sylwiusz także wielokrotnie przywoływał świadectwa pochodzące z literatury antycznej i nowożytnej. Trzeba jednak podkreślić, że nie robił tego aż tak często. Chętniej posługiwał się Pismem Świętym. Nie oznacza to, że całkowicie zrezygnował z popularnych kompendiów. Częściej niż drugi kaznodzieja podpierał się wspomnianym kompendium Valeriana, sięgał także po znane Koronie *Horologium principum*. Nie wydaje się natomiast, by łacińskie cytaty czerpał z dzieła Jeana de Chokier. W *Kopiach Zamoyskich* można natomiast dostrzec ślady lektury pism

Baroniusza czy Alessandra Alessandriego. Jezuita mógł korzystać jeszcze z wielu innych źródeł, lecz wydawcy nie wszystkie cytaty udało się odnaleźć w nowożytnych florilegiach. Podobnie jak w przypadku Korony, nie można wykluczyć, że Sylwiusz dysponował własnymi notatkami sporządzonymi wcześniej, może jeszcze w trakcie lat szkolnych. Wśród przywołanych przezeń autorów są tacy pisarze, jak Liwiusz, Cyceon czy Justyn, których mógł znać z własnej lektury. Pojawiają się jednak twórcy mniej popularni, jak choćby Filon Aleksandryjski czy Dion Chryzostom, na których jezuita powoływał się prawdopodobnie za pośrednictwem jakiegoś źródła zawierającego wypisy.

Na koniec trzeba przypomnieć, że obaj zakonnicy posługiwali się rodzinnym archiwum Zamoyskich. Przytaczają bowiem rozmaite dokumenty ilustrujące kolejne etapy życia Tomasza i jego ojca. Oprócz podanych wyżej przykładów, nadmienić można, że Sylwiusz przypomniał maksymę z testamentu Jana Zamoyskiego mówiącą o tym, że lepiej nie rodzić się w ogóle, jeśli nie można zakończyć życia w ojczyźnie. Korona natomiast sięgnął po zapiski, zawierające wypowiedzi Tomasza podczas negocjacji z Axelem Gustafssonem Oxenstierną. Zabieg taki na pewno urozmaicał kazanie, lecz pamiętać też należy o argumentacyjnych walorach cytatów, które potwierdzały autentyczność formułowanych superlatyw.

Zasady wydania

Wygłoszone przez Bartłomieja Sylwiusza kazanie na pogrzebie Tomasza Zamoyskiego (9 lutego 1638) ukazało się jeszcze w tym samym roku pt. *Kopie Zamoyskich przyozdobione* (karta tytułowa reprodukowana na s. 38). Tekst wytłoczył Jędrzej Jastrzębski, kierownik zamojskiej Drukarni Akademickiej. Kazanie złożono w formacie 2°, k. nlb. 16 (ostatnia czysta), sygn. AG⁴–H². Wydawca korzystał z egzemplarza ze zbiorów wilanowskich, przechowywanego w Bibliotece Narodowej, sygn. W. 3.1110. Porównano go z identycznymi egzemplarzami Biblioteki Narodowej (sygn. XVII 4.3018 adl. oraz XVII 4.15817), a także z egzemplarzem Biblioteki Kórnickiej (sygn. 3378).

Kazanie autorstwa Marka Korony wygłoszone zostało 11 lutego 1638 r. Tekst również drukował Jastrzębski w oficynie Akademii Zamojskiej, tym razem pod tytułem *Pallas trzykopijna* (reprodukcja karty tytułowej na s. 108). Złożony został w formacie 4°, k. nlb. 22, sygn. A–E⁴, F². Druk ma trzy warianty wydawnicze. Różnice między nimi dotyczą tylko odwrocia strony tytułowej. W wariancie A jest ono czyste, w B znajduje się na nim stemmat z drzeworytniczym

przedstawieniem herbu Jelita, w C również widnieje stemmat, lecz rycina heraldyczna jest miedziorytowa (reprodukcja na s. 110). Niniejszą edycję oparto na wariancie C, reprezentowanym przez egzemplarz Biblioteki Narodowej, sygn. XVII 3.1131. Wariant A reprezentuje egzemplarz tejże ksiąźnicy, sygn. XVII 3.16013, zaś B – XVII 3.2211 adl.

W edycji zmodernizowano grafię dużych oraz małych liter. Z początkowej majuskuły zrezygnowano w przypadku nazw urzędów, tytułów oraz zwrotów grzecznościowych. Wprowadzono także współczesną interpunkcję i podział na akapity.

Uwspółcześniona została pisownia łączna i rozdzielna. Pisownię łączną zastosowano w przypadku końcówek ruchomych czasownika *-ś/-eś, -m* (np. *żeś, żebyś, na którymś już umierał, jakom usługował*), partykuł wzmacniających (np. *jeśliże*), a także ściągniętej formy zaimka *ci* (np. *zostawując, gdybyć*). Gdy jednak zapis łączny utrudnia zrozumienie sensu zdania, zastosowano dywiz (np. *by-ć nic inszego nie zostawił, przypomina-ć dzieła przodków swoich poważne*).

W edycji honorowano różnego rodzaju oboczności fonetyczne, np. *wjechać || wjechać*. Konsekwentnie zachowywano także staropolskie końcówki fleksyjne, np. z *hrabinej* (a nie z *hrabiny*).

W miejscu występującego w druku ścięśnionego *o* stosowano pisownię *ó* (np. *wrocił → wrócił, do nog → do nóg*). Jasne *o* w starym druku zapisywane jako *ó* transkrybowano bez kreskowania, np. *śtósuiąc → stosując*. Dawną formę *według* modernizowano natomiast do obecnej postaci: *według*. Zachowano zaś *a* pochylone zapisane jako *o* w wyrazie *swowolników*.

Uwspółcześniono pisownię *i, j, y*, np. *iako* → *jako*, *twoiey* → *twojej*. Dodatkowo wymowa tych głosek w wyrazach pochodzenia romańskiego została rozszerzona, np. *oracya* → *oracyja*, *monarchia* → *monarchija*. Pozostawiono natomiast historyczną postać przedrostka przymiotników i przysłówków w stopniu najwyższym *na-* (np. *najjaśniejszy*, *napotężniejszego*), zachowując występującą również w druku formę *naj-* (np. *najwierniejszą*, *najosobliwszą*).

W transkrypcji nie zachowano rozróżnienia między samogłoskami jasnymi a pochylonymi.

Pozostawiono natomiast rozchwianą wymowę *i, y* przed spółgłoskami półotwartymi (*l, ł, m*), np.: *wycwiczeli*, *dopuszciała*, *dził*, *złemi*. Bez zmian pozostawiono pochyloną wymowę w słowie *rozswywołone*.

Zmodernizowano pisownię nosówek (np. *miedzy* → *między*), usuwając też nosowość wtórną. Bez zmian zachowano natomiast siedemnastowieczną repartycję głosek *ą* oraz *ę* w końcówkach fleksyjnych (np. *Akademią jako matkę swoją miłował*).

Spółgłoski dzwięczne i bezdzwięczne oddane zostały wedle reguł współczesnej ortografii, np. *bydź* → *być*, *niebezpieęństwa* → *niebezpieczeństwa*, *kotficę* → *kotwicę*. Zmodernizowano także pisownię *s, ś* (np. *świętego* → *świętego*); zachowano staropolską formę: *szedziwość*. Podobnie zmodyfikowano zapis *r || rz* (np. *prycisnęli* → *przycisnęli*). Uproszczony został zapis podwójnego *s* (*ſ*), np. *professorami* → *profesorami*. Długie *s* (*ſ*) transkrybowano jako *s* (np. *ſprawował* → *sprawował*) lub *z* (np. *roſtropność* → *roztropność*). Ligaturę *ß* oddawano jako *sz* (np. *naßego* →

naszego) bądź *ż* (np. *poniewaß* → *ponieważ*). Zmodernizowano także pisownię *z*, *ż*, *ź* (np. *Moizeß* → *Mojżesz*, *rozmaite* → *rozmaite*).

W wydaniu zrezygnowano z oznaczania podwójnych zmiękczeń typu *cnoćie* → *cnocie*, *śiłą* → *siłą*.

Modernizowano także grupy spółgłoskowe oraz upraszczano zdwojenia (np. *applikował* → *aplikował*). Zachowano jednak zapis przymiotników od nazw własnych z wyraźnym tematem, np. *inflantskiego*, oraz staropolskie formy: *trunnie*, *sumnienia*.

Zmodernizowano pozostałości grafii łacińskiej (np. *xsiążęcia* → *książęcia*, *tryumph* → *tryumf*, *Crety* → *Krety*, *Aegypcyanow* → *Egipcyanów*, *Thracyey* → *Tracyjej*). Wyrównany został zapis *u* oznaczanego niekiedy poprzez *v* (np. *vstługą* → *usługą*) oraz *w* oddawanego jako *u* lub *v* (np. *konuersatiey* → *konwersacyjej*). Bez zmian zachowano jednak łacińskie antroponimy (np. *Tacitus*, *Sanctius*, *Marcus Aurelius*) wyróżniane w starym druku antykwą. Modernizowano natomiast formy spolszczone (np. *Maryußa* → *Maryjusa*, *Vespazyanus* → *Wespazyjanus*) oraz zlatynizowane nazwiska polskie (np. *Bursiusa* → *Bursyjusa*).

Zachowano archaiczną postać imiesłowu uprzedniego typu *wpadzsy*. Pozostawiono deklinację wewnętrzną w rzeczownikach złożonych, np. *białogłowa*, *Rzeczpospolita*, *swawola*.

Skróty rozwinięto w nawiasach kwadratowych, np. *mściwi* → *m[o]ściwi* (w edycji przyjęto formę ściągniętą tego zwrotu grzecznościowego), *M. Cicero* → *M[arcus] Cicero*. Abrewiacje rozwijano natomiast bez dodatkowego oznaczenia: *dziatkō* → *dziatkom*, *twe^o* → *twego*, *idq;* → *idque*, *natiuū* → *nativum*, *tuę*

→ *tuae*. Ligaturę *et* oraz jej podobne, stosowane na oznaczenie spójnika *et*, rozwinięto bez dodatkowych oznaczeń.

W łacińskich partiach tekstu interpunkcję zmodernizowano i w miarę możliwości dostosowano do zasad obowiązujących współcześnie w polszczyźnie, pisownię zaś wyrównano do normy przyjętej przez *Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, t. 1–5, Warszawa 1998–1999.

Wykaz koniektur:

Kopie Zamoyskich przyozdobione

- s. 55 *w takim <domu>* – uzupełnienie wydawcy; *w takim* – starodruk
- s. 62 *mod<e>ratore* – poprawka wydawcy; *modraetore* – starodruk
- s. 70 *w Ukrainę* – poprawka wydawcy; *w Ukrainę* – starodruk
- s. 81 *przy<k>rytego* – poprawka wydawcy; *przyrytego* – starodruk
- s. 84 *pu<tk>* – poprawka wydawcy; *pukł* – starodruk

Pallas trzykopijna

- s. 116 *The<tid>is* – poprawka wydawcy; *Theditis* – starodruk

458

KOPIE ZAMOYSKICH
PRZYODZDOBIONE
A B O
KAZANIE
NA POGRZEBIE

Jásnie Wielmożnego Páná, Iego Mści Páná

THOMASZA ZAMOYSKIEGO
KANCLERZA WIELKIEGO

Koronnego, Generała Krákowski-
go, Knyszeńskiego, Sokalskiego, Rabsztyńskiego,
Nowotárskiego, &c. &c.

S T A R O S T Y.

M I A N E

W Zamościu w Kościele Fárskim,

THOMASZA Apostoła, Dnia 9. Lutego,
Roku Pánickiego, M. DC. XXX VIII.

(Przez

BARTHOŁOMIEJA SIŁOWSZA

Societatis IESV.)

(Zá dozwoleniem Stárzych wydáné.)

W ZAMOSCIV, w Drukárnicy Akádemiicy drukował Iędrzey
Iástrzębski, Roku 1 6 3 8.

Kopije Zamoyskich przyozdobione
abo
Kazanie na pogrzebie
jaśnie wielmożnego pana,
jego m[o]ści pana
Tomasza Zamoyskiego,
kanclerza wielkiego koronnego,
generała krakowskiego,
knyszeńskiego, sokalskiego, rabsztyńskiego,
nowotarskiego *etc., etc.* starosty,
miane w Zamościu, w kościele farskim
Tomasza Apostoła,
dnia 9 lutego Roku Pańskiego 1638
przez ks. Bartłomieja Sylwijusza *Societatis Iesu*

In hastas Zamoscianas ad perennitatis metam collimantes¹

Parce, dolor, Sariam² licet Atropo³ verterit hastam,
Fallat et oppositos erro sarissa scopos!
Meta Zamosciadum tellus non sufficit hastae,
Ergo solo exerrans, figitur hasta polo.

¹ *In hastas ... collimantes* – Zamoyscy pieczętowali się herbem Jelita: na tarczy skrzyżowane trzy złote kopie (włócznie), dwie ułożone w krzyż skośny, na których umieszczona jest trzecia skierowana w dół.

² Zamoyscy za swego protoplastę uważali Floriana Szarego, który wedle legendy podanej przez Jana Długosza był rycerzem biorącym udział w wojnach toczonych przez Władysława Łokietka. Miał wślawić się w bitwie pod Płowcami (1331), kiedy broniąc życia króla został przebity trzema krzyżackimi włóczniami. Po bitwie władca, widząc, jak rycerz rękoma podtrzymuje swe wnętrzności, nadał mu nowy herb.

³ Atropos, w mitologii greckiej jedna z Mojr (bogiń losu), która przecinała nić życia ludzkiego.

Na kopie Zamoyskich spoglądające ku wieczności

Odejdź, smutku, choćby Atropos wywijała kopia Sariuszów,
A błędzący oszczep omijał wystawione tarcze!
Ziemia dla kopi Zamoyskich nie jest wystarczającym celem,
Stąd też opuściwszy ją, kieruje się ku niebu.

**Illustri domino Ioanni Zamoyski¹,
magni Ioannis nepoti², magni Thomae filio,
capitano Calusensi³,
domino colendissimo**

Hastam, non lampada, illustris domine, tuae trado manui. Quidni etiam lampada? Ut generosa illustrissimorum Zamosciorum indoles eas in splendore fulgurantis hastae tuae avitae. Hastam, non illam felici casu divo Venceslao⁴ allatam, sed Floriani Sarii⁵ sanguine, avi et parentis tui virtute ornatam, meis pro funere nuper adornatam verbis. Puram offero, non Romani puritate ferri, sed pueritiae optime institutae, adolescentiae honestissime constitutae puritate radiantem⁶. Talis enim puram aetatem tuam addecet. Divinum quiddam hastae tuae te monent, quod Nicoclem regem monebat Isocrates⁷. Ita te ipsum comparare debere, ut inferiorum sis iudex, de moribus eorum non secus ac iudex decernendo, superiorum aemulus proxime videlicet perfectis moribus attingendo.

Tuo ipsi nomini, quod a virtute avi praedecessoris sacrum habetur, multum habes nominis, ut ad quamdam certaminis necessitatem vocatus, tanto satisfacere cogaris nomini illudque feras in clarissimam spem dignitatum. Alexandrum Severum

Lampridius⁸
in Severo

¹ Jan „Sobiepan” Zamoyski (1627–1665), III ordynat zamojski, wojewoda kijowski (1658) i sandomierski (1659), jedyny syn Tomasza Zamoyskiego.

² Jan Zamoyski (1542–1605), kanclerz wielki koronny i hetman wielki koronny, starosta generalny krakowski, dziad Jana „Sobiepana” Zamoyskiego.

³ Jan „Sobiepan” Zamoyski starostwo kałuskie otrzymał w wieku 10 lat.

⁴ Wacław I Święty (ok. 907–929/935), książę czeski z rodu Przemyślidów, męczennik i święty Kościoła katolickiego. Według legendy w trakcie pojedynku z księciem Radziławem anioł miał mu podać włócznię, co doprowadziło do poddania się przeciwnika.

⁵ Zob. objaśn. 2 na s. 40.

**Jaśnie oświeconemu Janowi Zamoyskiemu¹,
wnukowi wielkiego Jana², synowi wielkiego Tomasza,
staroście kałuckiemu³,
panu najczcigodniejszemu**

Jaśnie panie, w dłoń twą wkładam włócznię, nie pochodnie. Czemuż nie pochodnie? Abyś, szlachetny potomku słynnych Zamoyskich, kroczył w blasku lśniącej włóczni twoich dziadów. Włócznię, lecz nie tę szczęśliwie doręczoną świętemu Wacławowi⁴, ale tę, która została ozdobiona krwią Floriana Sariusza⁵, cnotą twego dziada i ojca, a także niedawno moimi słowami przy okazji pogrzebu. Przekazuję ją czystą, ale nie jak rzymskie żelazo, lecz lśniąca czystością wspaniałe przebytego wieku dziecięcego i młodzieńczego⁶. Taka doda bowiem blasku twemu czystemu wiekowi. Twe włócznie pouczają cię o czymś niezwykłym, o czym pouczał Izokrates króla Nikoklesa⁷. Musisz się stać obrońcą pokrzywdzonych, oceniać ich czy-ny wyłącznie niczym sprawiedliwy sędzia i naśladować najlepszych, sięgać ku wspaniałym obyczajom.

Co do twego imienia, które za sprawą cnoty twego dziada uważane jest za święte, to wspaniałe masz imię; do tego stopnia, że wezwany przez konieczność wojny, zmuszony jesteś zadośćuczynić swemu imieniu i otoczyć je nadzieją na uzyskanie najwyższych godności. Aleksandrowi Sewerowi

Lampridius⁸
in *Severo*

⁶ Nawiązanie do podziału kazania pogrzebowego na trzy części poświęcone trzem okresom życia Tomasza Zamoyskiego: dzieciństwu, młodości i wiekowi męskiemu.

⁷ Nikokles (IV w. p.n.e.), król Salamin na Cyprze, któremu Izokrates (436–338 p.n.e.), grecki mówca i nauczyciel retoryki, poświęcił mowy *Do Nikoklesa*, *Euagoras* i *Nikokles*. W pierwszej przedstawił wzorzec dobrego władcy.

⁸ Eliusz Lampridius, jeden z sześciu domniemanych autorów zbioru biografii cesarzy rzymskich przekazanych pod tytułem *Historia Augusta*.

Antonini nomen¹, licet peregrinum, gravare videbatur; haec enim, aiebat, nomina insignia, onerosa sunt. Quis enim Ciceronem² diceret mutum? Quis indoctum Varronem?³ Quis impium Metellum?⁴ Tibi avi nomen nativum insigne, ideoque onerosum. Quis enim Ioannem Zamoscium magnum exercitus Poloni imperatorem dixerit imbellem? Quis sanctae Romanae Ecclesiae devotum caput, Zamosciana basilicae⁵ conditorem impium? Paternus sanguis, iustitiae ac pietatis paternae haereditarium quodammodo in te requirit hospitium, ut, quod Constantino⁶ imperatori dicebatur, omnibus ad te confugientibus, tuamque opem aut contra aliorum iniurias, aut pro suis commodis postulantibus, quasi legata patris videris exolvere, idque ipsum coram gaudeas praedicari⁷.

Quidquid iuste ac liberaliter feceris, filium Thomae Zamoscii necessario praestitisti. Facies generosa indoles, ut te Scipionem⁸ ad strenuissimorum ducum exemplum contendentem habeamus. Iam futurus aliquando, favente Deo, Polonus Scipio Romani ore,

¹ Aleksander Sewer (208–235), cesarz rzymski w latach 222–235, ostatni władca z dynastii Sewerów; nie przyjął od senatu imienia *Antoninus*, tłumacząc, że posługiwało się nim zbyt wielu wybitnych cesarzy, którym on nie dorównuje (*Historia Augusta, Severus Alexander* 7–8). Antoninowie to dynastia rzymska panująca w latach 96–192 (imieniem *Antoninus* posługiwali się później także w celach nobilitujących niektórzy przedstawiciele dynastii Sewerów).

² Marcus Tullius Cicero (106–43 p.n.e.), rzymski filozof i orator.

³ Marek Terencjusz Warron (116–27 p.n.e.), rzymski uczony i pisarz, uważany za jednego z największych rzymskich erudyków.

⁴ Kwintus Cecyliusz Metellus (ok. 130–63 p.n.e.), rzymski wódz i polityk, ze względu na usilne starania o uzyskanie dla ojca zgody na powrót z wygnania obdarzony przydomkiem *Pius* (Wellejusz Paterkulus, *Historia rzymska* II 15,3).

imię Antonina¹, choć było przechodnie, wydawało się ciężać. Mawiał, że imiona, które zostały wstawione, stanowią balast. Któż bowiem nazwałby milczka Cycleronem², któż nieuka Warronem³, a kto bezbożnika Metellusem?⁴ Dla ciebie imię dziada stanowi otoczoną wciąż tradycję rodową, stąd ciężko je nosić. Któż bowiem nazwałby Jana Zamoyskiego, wielkiego hetmana polskiego wojska, mało walecznym? Któż nazwałby bezbożnikiem osobę oddaną Kościołowi rzymskiemu, fundatora zamojskiej bazyliki?⁵ Krew twego ojca domaga się, by sprawiedliwość i właściwa mu pobożność znalazły u ciebie gościnę i stały się twym dziedzictwem, abyś, tak jak mówiono cesarzowi Konstantynowi⁶, wszystkim, którzy się do ciebie zwracają, czy to prosząc o twą pomoc we własnej sprawie, czy by zaradzić na wyrządzane przez innych krzywdy, zdawał się przekazywać polecenia twego ojca z taką radością, jakbyś przemawiał w jego obecności⁷.

Vetus
panegyristes
Constantini

Wszystkimi swymi sprawiedliwymi i godnymi czynami dowiediesz, że jesteś synem Tomasza. Spraw, zacny potomku, abyśmy uznali, że niczym Scypion⁸ nawiązujesz do wzoru danego przez najdzielniejszych wodzów. Oby w niedalekiej przyszłości, przy Bożym wsparciu, polski Scypion w mowie Rzymian mógł szczerze

⁵ Mowa o wzniesionej pod koniec XVI w. kolegiacie Zmartwychwstania Pańskiego i św. Tomasza Apostoła w Zamościu, ufundowanej przez Jana Zamoyskiego.

⁶ Konstantyn I Wielki (272–337), cesarz rzymski od 306 r.

⁷ Całe to zdanie stanowi naśladowanie anonimowego *Panegyricus Maximiano et Constantino dictus* [*Panegyryk ku czci Maksymiana i Konstantyna*] 5.

⁸ Może chodzić zarówno o Scypiona Afrykańskiego Starszego (235–183 p.n.e.), jak i Młodsze (185–129 p.n.e.), wybitnych rzymskich wodzów i polityków.

patriae, familiae, bonis omnibus, adpromittis, brevi faciam, ut quemadmodum nunc noscitis in me patris avique similitudinem oris vultusque ac lineamenta corporis, ita ingenii, fidei virtutisque exemplum expressum, ad effigiem vobis reddam, ut in me revixisse aut renatum sibi quisque Ioannem magnum imperatorem, Thomam magnum cancellarium, iure possit praedicare².

¹ Tytus Liwiusz (64/59 p.n.e. – 17 n.e.), rzymski historyk, autor dzieła *Ab urbe condita* [*Dzieje od założenia miasta Rzymu*].

powiedzieć: przysłużę się ojczyźnie, rodzinie, wszystkiemu, co dobre, spełnię przyrzeczenia i sprawię, że chociaż już dostrzegacie we mnie podobieństwo do ojca i dziada w kształcie twarzy i ciała, to upodobnię się do nich także pod względem talentu, wiary i męstwa do tego stopnia, że będzie można rzec, iż na nowo narodził się wielki wódz Jan i wielki kanclerz Tomasz².

Livius
libro 26¹

² *Iam futururus ... praedicare* – Sylwiusz parafrazuje fragment przemowy Scypiona (Liwiusz, *Ab urbe condita* 26,41).

**Circumdedit me lanceis suis, convulneravit lumbos meos
et effudit in terra viscera mea**

(Iob 16, v[ersus] 14).

(Obtoczył mię kopijami swemi, zranił biodra moje
i wytoczył na ziemię wnętrzności moje)¹

Na cokolwiek przy tym akcie pogrzebowym jaśnie wielmożnego jego m[o]ści pana Tomasza Zamoyskiego, kanclerza koronnego, pana mego niegdy m[ił]ościwego, oczy moje obracam, upatruję podobną okazyją do sposobnego uważenia² założonej³ sentencji, upatruję i dostateczną do szerokiej mowy z tego miejsca materyją.

Bo jeżeli spojrzę na zacny i starożytny klejnot⁴ jaśnie wielmożnych ich m[oś]ciów p[anów] Zamoyskich, przychodzi mi na pamięć sławny on przodek ich m[oś]ciów, Floryjan Szary⁵, który w Roku P[ąskim] 1331, dnia 27 września pod szczęśliwym regimenterem najaśniejszego Władysława Łokietka, króla nieśmiertelnym zwycięstwem z dumnych Krzyżaków triumfującego, na pobojowisku trzema kopijami zraniony i wnętrzności z ran wypadłe rękami w się wtłaczający, od króla znaleziony, mógł o sobie

Cromerus
libr[o] 2⁶

¹ Hi 16,14 w przekładzie Bartłomieja Sylwiusza.

² *uwáženia* – rozważenia.

³ *zalożonej* – zaplanowanej.

⁴ *klejnot* – herb.

⁵ Zob. objaśn. 2 na s. 40.

⁶ Kromer w księdze 2. Marcin Kromer (1512–1589), humanista doby renesansu, biskup warmiński; historię Floriana Szarego przedstawił w *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* [*O pochodzeniu i czynach Polaków ksiąg trzydzięści*] (1555), na s. 295.

prawdziwie mówić do pana¹ i ojczyzny miłej: „Circumdedit me inimicus lanceis suis, convulneravit lumbos meos et effudit in terra viscera mea”². Gdzie go król, pańskim afektem³ pożałował, nie tylko co rychlej i pilno opatrzyć kazał, ale i majątnością skupioną od niestwornych⁴ sąsiadów darował i nowym klejnotem na wieczną pamiątkę męstwa jego i potomnemu domowi Szariuszów Zamoyskich trzema kopijami na kształt gwiazdy złożonemi w polu czerwonym upominkował⁵ i od wnętrzości wypadłych i wtłoczonych Jelitami od onego czasu utytułował.

Jeżeli się też przypatrować zechcę tej szaro obitej trunnie na katafalku niskim wystawionej, wprowadzić nie widzę przy niej kopijej z koszulą ostatnią Saladyna egipskiego z onemi słowy: „Tę samą tylo⁶ z sobą bierze pan wszytkiego Egiptu”⁷, ale widzę

¹ *pana* – króla.

² *Circumdedit me ... in terra viscera mea* – (łac.) „Otoczył mnie wróg kopiami swymi, zranił biodra moje i wytoczył na ziemię wnętrzości moje” (parafraza służącego za temat kazania wersetu).

³ *afektem* – miłością, uczuciem.

⁴ *niestwornych* – nieposłusznych, buntowniczych.

⁵ *upominkował* – obdarzył.

⁶ *tylo* – jedynie, wyłącznie.

⁷ Saladyn (1137/1138–1193), sułtan Egiptu, uznawany za jednego z najbogatszych władców, do grobu miał zabrać tylko samą koszulę, na znak, że za życia otoczył się tak wielką sławą i chwałą, iż nic więcej nie jest mu już potrzebne. Por. np.: „Mówi się, że na pogrzebie niezwykłego męża Saladyna wystawiono taką oto rzecz. Przed pochówkiem wyniesiono jego koszulę zawieszoną na włóczni, a herold wykrzykiwał, że Saladyn, zdobywca Azji, ze wszystkich swych bogactw i z całego królestwa zabiera ze sobą tylko tę jedną rzecz. Widowisko z pewnością godne tego niezwykłego władcy, któremu do osiągnięcia najwyższej chwały brakowało tylko tego, że nie był chrześcijaninem” (B. Platina, *Historia de vitis pontificum Romanorum*, [Żywoty papieży])

na niej naprzód farbę¹ popielastą pogrzebową, jeszcze za żywota sobie od nieboszcza nad wszystkie bławaty² przybraną i naznaczoną *colorem gentilitium*³, barwę rodowych Szariuszów⁴. Widzę w niej zmarłe ciało świętej pamięci wielkiego kanclerza, zacnego potomka przesławnych Szariuszów Zamoyskich. Widzę na koniec około niej trzy kopije, starożytny klejnot, zaczym mogę rzec, że i tu kanclerz koronny zmarły *circumdatus est lanceis suis, convulneratus in lumbis et effusa sunt viscera eius*⁵, bo i w głowie, i w nogach, po prawej i lewej stronie obtoczyły go kopije herbowe, a wewnątrz śmiertelną raną, od śmierci żalosne *bastiludium*⁶ wyprawującej zadaną, wytaczają się wnętrzności już więcej nieuleczone.

Nie byli ten pieczętarz wielki⁷ za żywota swego takim od przecznych przodków swoich wyrodkiem, żeby był raczej sobie nie obrał za wiarę ś[więtą] katolicką, za ojczyznę miłą, za honor pański, za złotą wolność i dobro braciej swojej rzeczą samą⁸ nieprzyjacielskimi kopijami być obtoczony i wnętrzności śmiertelnie nie na materacu bławatnym, ale na wojennym pobjowisku wytoczyć,

Coloniae Ubiorum 1593, s. 214; tu i dalej, o ile nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia pochodzą od wydawcy).

¹ farbę – barwę, kolor.

² bławaty – kosztowne tkaniny jedwabne, często w kolorze błękitnym.

³ *colorem gentilitium* – (łac.) barwę rodową.

⁴ Szariuszów – skojarzenie przydomka rodowego z przymiotnikiem „szary”.

⁵ *circumdatus est lanceis suis ... effusa sunt viscera eius* – (łac.) otoczony został kopiami swymi, zraniony w biodra, a jego wnętrzności wytoczono na ziemię (kolejna parafraza biblijnego tematu kazania).

⁶ *bastiludium* – (łac.) popis umiętności posługiwania się kopią (tu także aluzja do herbu Zamoyskich).

⁷ pieczętarz wielki – kanclerz wielki koronny. Tomasz urząd ten sprawował od 1635 r.

⁸ rzeczą samą – naprawdę (kalka łacińskiego wyrażenia *re ipsa*).

czegośmy się z ust samego nasłuchali. Ale że się tak Najwyższemu Sprawcy upodobało, aby go w domu jego własnym, przy obecności wiernych dworzan, przy płaczu i serdecznej dolegliwości¹ ukocha-nej małżonki i namilszego potomstwa, nieużyta² Parka³ z wyroku boskiego *circumdaret lanceis suis, convulneraret lumbos eius et effunderet in terra viscera eius*⁴, obtoczyła śmiertelnymi kopijami swemi, zraniła nieuleczalnie biodra jego i ostatnie wnętrzności wytoczyła, przyjdzie mi tu, słudze jego zakonnemu, że jakom z woli moich starszych żywemu wiernie i chętnie przez kilkanaście lat do tchu jego ostatniego usługował⁵, tak i teraz umarłemu tę ostatnią usługę życzliwie oświadczyć i o nim łaskom waszym pokazać, jako ten klejnot trójkopijisty, którym od starożytnych i sławnych przodków swoich Zamoyskich dziedzicznie obtoczony i ozdobiony był, chwalebnie po wszystkie lata swoje piastował i nader wielce przyozdobił. Pana żywych i umarłych pokornie proszę, abym i zmarłemu dobrodziejowi memu przystojną⁶, lubo⁷ niedoskonałą mową godnie usłużył i żywym, zasmuconym i bolejącym, przyniósł jakie pocieszenie.

Jako że trzech kopij, na wzór niebieskiej gwiazdy położonych, dawno zacnym klejnotem herbuje się i zdobi starożytna familija

¹ *serdecznej dolegliwości* – szczerym, nieudawanym bólu.

² *nieużyta* – nieuczynna, niedająca się pozyskać.

³ *Parka* – w mitologii rzymskiej bogini utożsamiana z przeznaczeniem (zazwyczaj wymieniano trzy Parki: Nonę, Decimę i Mortę, identyfikując je z greckimi Mojrami).

⁴ *circumdaret lanceis suis ... in terra viscera eius* – (łac.) otoczyła kopiami swymi, zraniła w biodra, a jego wnętrzności wytoczyła na ziemię (kolejna parafraza biblijnego tematu kazania).

⁵ Sylwiusz od 1630 r. sprawował funkcję spowiednika Zamoyskiego, do Zamościa oddelegowany został jednak rok wcześniej.

⁶ *przystojną* – stosowną.

⁷ *lubo* – chociaż.

ich m[o]ściów p[anów] Zamoyskich, tak w trojakim pomierze lat przeżytych świeżo zmarłego jego m[o]ści pana kanclerza, to jest w dziecinnej młodości, w podrosłym młodzieństwie i w męskim wieku, upatrować będę tym ojczystym kopijom nowe od niego ozdoby przybrane i światła przydane okazalsze.

PIERWSZA CZĘŚĆ

Pierwsza tedy kopija jaśnie wielmożnego kanclerza naszego niech będzie z takim tytułem: *Hasta pueritiae optime institutae*¹, które to wychowanie nader dobre, od kogo i jakim sposobem wziął, krótko namienię.

Urodził się j[ego] m[ość] p[an] Tomasz Zamoyski w Roku Pańskim 1594 z ojca pamięci nieśmiertelnej jaśnie wielmożnego jego m[o]ści pana Jana Zamoyskiego, kanclerza koronnego, hetmana wielkiego i szczęśliwego ojca ojczyzny naszej, póki Polaków stanie wdzięcznie i chwalebnie pamiętnego. Matką była jaśnie wielmożna jej mość pani Barbara, grabianka² z Tarnowa³, córka wielmożnego Stanisława, grabie z Tarnowa, kasztelana sędomirskiego⁴, pani wysokich cnót i wielkiej świętobliwości. Urodził się

¹ *Hasta pueritiae optime institutae* – (łac.) Włócznie doskonale przeżytego wieku dziecięcego.

² *grabianka* – hrabianka; dziedziczny tytuł hrabiowski hetmanowi Janowi Amorowi Tarnowskiemu (1488–1561) nadał cesarz Karol V Habsburg w roku 1547.

³ Barbara z Tarnowskich Zamoyska (ok. 1566–1610), córka Stanisława Tarnowskiego i Zofii Ocieskiej. W 1592 r. poślubiła Jana Zamoyskiego (po jego śmierci ponownie wyszła za mąż za Marcina Krasickiego).

⁴ Stanisław Tarnowski młodszy (ok. 1541–1618), syn podskarbiego koronnego i wojewody sandomierskiego Stanisława Tarnowskiego starszego, w latach 1582–1618 kasztelan sandomierski.

w domu takim, gdzie *Pallas hastata*¹, bogini kopijista, założyła *palladium* swoje *aeviternum*². Abowiem przy kopijach Zamoyskich *dea sapientiae*³, raczej – po chrześcijańsku mówiąc – *sapientia quae habitat in consilio et eruditis interest cogitationibus*⁵, już sobie ufundowała była mieszkanie swoje. Tu bowiem zawsze znajdowały się mądre i zdrowe senatorskie rady, które jako wyroki jasnej prawdy (*oracula purissimae veritatis*⁶) nie tylko obywatele koronni, ale wysokie obcych narodów dowcipy⁷ wielce sobie poważają. Tu rozsądne pieczętarskie⁸ w napoważniejszych Rzeczypospolitej sprawach odprawy⁹. W tym domu dla dzielności i męstwa regimenty¹⁰ abo buławy hetmańskie¹¹ wszystkę całość¹² ojczyzny obroniły, zachowały¹³. Tu dla wielkiej mądrości i dowcipów naukami rozmaitemi wypolerowanych tytuły doktorskie akademiczne¹⁴, *academiae*

¹ *Pallas hastata* – (łac.) Atena uzbrojona we włócznię.

² *palladium* swoje *aeviternum* – (łac./pol.) swój święty przybytek.

³ *dea sapientiae* – (łac.) bogini mądrości.

⁴ Księga Przysłów.

⁵ *sapientia ... cogitationibus* – mądrość, która mieszka w radzie i towarzyszy uczonym rozważaniom (Prz 8,12).

⁶ *oracula purissimae veritatis* – (łac.) wyroki jasnej prawdy.

⁷ *wysokie dowcipy* – wybitne umysły, tj. ludzie mądrzy.

⁸ *pieczętarskie* – związane z pełnieniem urzędu kanclerskiego.

⁹ *odprawy* – decyzje, odpowiedzi w sprawach urzędowych.

¹⁰ *regimenty* – najpewniej mowa o wystawianiu prywatnych oddziałów wojskowych.

¹¹ *buławy hetmańskie* – odwołanie do urzędu hetmańskiego sprawowanego przez Jana Zamoyskiego w latach 1581–1605

¹² *całość* – trwałość, nienaruszalność.

¹³ Zapewne nawiązanie do militarnych sukcesów Jana Zamoyskiego z okresu wojen o Inflanty (1577–1582), a także zwycięstwa pod Byczyną (1588).

¹⁴ Odniesienie do uzyskanego przez Jana Zamoyskiego w Padwie stopnia doktora obojga praw.

*sapientum virorum seminaria*¹, tym samym oświadczając, że jaśnie wielmożni Zamoyscy oraz i kopiją *in sago*², i mądrością *in toga*³ zwykli ojczyźnie wiernie i pożytecznie usługować.

Urodzony w takim <domu> i z tak zacnych rodziców Tomasz Zamoyski wziął od nich pańskie i nagodniejsze wychowanie, a ledwie niepodobne⁴ onemu, którego zażył Konstantyn Wielki, i pierwszy cesarz w chrześcijaństwie⁵, w wychowaniu trzech cesarzowiców swoich, o czym Baronijus⁸ *A[nno] D[omini]* 336 i Euzebijus⁹ niemal w te słowa: „Constantinus Magnus in tribus filiis suis, Constantino, Constantio, Constante¹⁰, semina pietatis sparsit cum suis divinis praeceptionibus, tum magistrorum diligentia, quos omnibus virtutibus insignes eis praefecerat, quemadmodum et in aliis disciplinis eos adsciverat, qui essent in suo genere consummatissimi. Nam alii eos bellicis disciplinis exercebant, alii praeceptis

Baronius
Anno Domini
336⁶.
Eusebius
in *Vita*
Constantini
Magni
lib[ro] 4,
cap[ite] 5⁷

¹ *academiae sapientum virorum seminaria* – (łac.) nauki uczonych mężów akademii.

² *in sago* – (łac.) w czasie wojny; dosłownie: w płaszczu żołnierskim.

³ *in toga* – (łac.) w czasie pokoju; dosłownie: w todze.

⁴ *ledwie niepodobne* – prawie takie samo, prawie identyczne.

⁵ Konstantyn Wielki (zob. objaśn. 6 na s. 45) wydał tzw. edykt mediolański, dający chrześcijanom swobodę wyznania.

⁶ Baroniusz pod Rokiem Pańskim 336.

⁷ Euzebiusz w *Żywocie Konstantyna Wielkiego*, księdze 4, rozdziale 5.

⁸ Cesare Baronio (1538–1606), kardynał, włoski historyk i hagiograf, autor *Annales Ecclesiastici* [*Roczniki kościelne*].

⁹ Euzebiusz z Cezarei (ok. 264–ok. 340), biskup Cezarei w Palestynie, teolog i historyk chrześcijański, autor panegirycznej biografii Konstantyna Wielkiego pt. *Vita Constantini* [*Żywot Konstantyna*].

¹⁰ Trzech synów Konstantyna: Konstantyn II (317–340), cesarz w latach 337–340, młodszy odeń Konstancjusz II (317–361), cesarz w latach 337–361, oraz Konstans (320–350), cesarz w latach 337–350.

de repub[lica] imbuebant, alii legum peritos efficiebant”¹, i inszych w różnych naukach nabieglejszych, a co nade wszystko: „imprimis hortabatur eos, ut Dei, qui rerum omnium dominus est, cognitionem et sanctam erga illum religionem omnibus opibus atque adeo ipsi regno anteponerent et summa cura afficerentur erga Ecclesiam Dei utque plane et sine fuce christiani essent”².

Wszystkie te sposoby ćwiczenia i wychowania cesarskich synów Konstantyna Wielkiego zupełnie zachował w ćwiczeniu kochanego jedynaka swego Tomasza Zamoyskiego pobożny ociec Jan Zamoyski. Naprzód przed wszystkimi sposobami *spargebat in filio semina paternae et maternae pietatis hortando illum, ut Dei cognitionem et s[ancta]m erga illum religionem omnibus opibus anteponeret*³. Co bowiem inszego było matki pobożnej i świętobliwej, jeszcze od piersi dziecięcia małego, w pierwszą i nabożną mowę o paciorku i nabożeństwie ku Panu Bogu i świętym jego przez pobożne osoby zaprawowania? *Semina maternae*

¹ *Constantinus Magnus ... efficiebant* – (łac.) „Konstantyn Wielki w swoich trzech synach, Konstantynie, Konstancjuszu i Konstansie, nasiona miłości do ojczyzny zasiał za sprawą swych niezwykłych przestróg, a także starannością nauczycieli, których dobierał tak, by odznaczać się najwspanialszymi cnotami; przykładowo, do nauki różnych dziedzin zatrudniał tych, którzy w swojej specjalności byli najlepsi. Jedni nauczali sztuki wojennej, inni kształcili w sprawach państwa, a jeszcze inni w zakresie prawa” (C. Baronio, *Annales ecclesiastici*, Marci Annus 1 [Christi 336], 25).

² *imprimis hortabatur eos ... christiani essent* – (łac.) „przede wszystkim zachęcał ich, by poznanie Boga, który jest władcą całego świata, oraz wiarę w niego przedkładali nad wszelkie bogactwa, a nawet także nad samo królestwo. Zachęcał też, by z pełnym zaangażowaniem działali na rzecz Kościoła Bożego i jawnie, nie budząc jakiegokolwiek wątpliwości, byli chrześcijanami” (*ibidem*, 26).

³ *spargebat in filio ... anteponeret* – (łac.) zasiewał w synu nasiona miłości do ojca i matki, zachęcając go, by poznanie Boga oraz oddawanie mu świętej czci przedkładał nad wszelkie dobra (parafraza wcześniejszego cytatu).

*pietatis*¹. Co ojcowskie, ile² mu usługa Rzeczypospolitej w domu pomieszkać dopuściła, abo codzienne mszej ś[więtej] słuchanie bądź ze mszała, bądź z odmówieniem *officium B[eatae] M[ariae] V[irginis]*³, bądź z koronką⁴ Co na każdy dzień często przy synu, czasem z synem odprawienia pacierzy kapłańskich⁵ i czytanie martyrologu⁶ abo codziennych świętych⁷, z którego nabożeństwa po wszystkie lata swoje ledwie którego dnia spuścił⁸ i to abo w gwałtownej zabawie⁹, abo w znacznej alternacyjej¹⁰ swojej? *Semina paternae pietatis*¹¹. Co pilne i pożyteczne słuchania słowa Bożego, tak że się syn ojcu sprawić musiał¹², czego się z kazania nauczył i rzadko nie wszystko powiedział? *Semina paternae pietatis*. Co poważne i groźne przykazanie osobom przystojnym i przykładnym, aby w uszach niewinnych dziecięcia nic nie brzmiało niegodnego, nic

¹ *Semina maternae pietatis* – (łac.) nasiona matczynej miłości.

² *ile* – jeśli.

³ *officium B[eatae] M[ariae] V[irginis]* – (łac.) Godzinki o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Marii Panny. Katolicka, zwykle poranna modlitwa maryjna.

⁴ z *koronką* – z modlitwą polegającą na powtarzaniu w określony sposób różnych modlitw, może też chodzić o różaniec.

⁵ *pacierzy kapłańskich* – chodzi o brewiarz, wybór modlitw obowiązkowych dla duchownych, odmawianych w konkretnych momentach dnia.

⁶ *martyrolog* – martyrologium, katalog męczenników (księga liturgiczna zawierająca krótkie dzieje męczenników).

⁷ *codziennych świętych* – chodzi o żywoty świętych patronujących danemu dniowi (układ zbiorów żywotów świętych zgodny był z kalendarzem liturgicznym).

⁸ *spuścił* – zrezygnował, opuścił.

⁹ w *gwałtownej zabawie* – tj. w czasie wyprawy wojennej.

¹⁰ w *znacznej alternacyjej* – tj. w silnej chorobie.

¹¹ *Semina paternae pietatis* – (łac.) nasiona ojcowskiej miłości.

¹² *się ... sprawić musiał* – musiał zdać sprawę.

w oczach nie stawało obraźliwego, tylko to, co by się i Bogu upodobało i cnocie podobne było? *Exhortationes*¹, aby się P[ana] Boga bał i Jego cześć nad wszystko przekładał. I dlatego może się rzec o nim to, co pisarz święty powiedział o dzieciństwie ś[więtego] Eleazara: „A puero optima² conversationis erat et secundum sanctae et a Deo conditae legis constituta educatus”³. Wiedzieli dozorczy młodości panięcej, że *pueri* ma być⁴ *optima conversatio*⁵ i to samo było im do wszelakiej pocziwości powodem. Wyrzute na sercach swych mieli, nie wątpię, rozumne słowa poety:

Maxima debetur pueris reverentia, si quid
Turpe paras, ne tu pueri contempseris annos,
Sed peccaturo obsistat tibi filius infans⁶.

Zalecił Konstantyn Wielki synom swoim, *ut summa cura afficerentur erga Ecclesiam Dei*⁷. A które znaczniejsze mogło być

¹ *Exhortationes* – (łac.) zachęty.

² 2 Księga Machabejska.

³ *A puero ... educatus* – (łac.) „Od wieku dziecięcego odznaczał się doskonałymi obyczajami i wychowywany był według zasad świętego i od Boga pochodzącego prawa” (parafraza 2 Mch 6,23). Eleazar, postać biblijna, arcykapłan, syn Aarona, od dziecka wychowywany na pobożnego człowieka.

⁴ *pueri* ma być – (łac./pol.) chłopiec ma mieć (składnia *dativus cum infinitivo*).

⁵ *optima conversatio* – (łac.) najlepsze obyczaje.

⁶ Juwenalis, *Satyr* 14,47–49. W przekładzie Jana Sękowskiego (*Trzej satyrycy rzymscy*, oprac. L. Winniczuk, Warszawa 1958, s. 206):

Dziecko trzeba szanować; gdy zamierzasz, człeku,

Coś złego, nie lekceważ dziecięcego wieku,

Niech synek twe zamiary zawczasu pogrzebie.

⁷ *ut summa cura afficerentur erga Ecclesiam Dei* – (łac.) aby ze wszystkich sił wspierali Kościół Boży.

zalecenie Kościoła Chrystusowego nad ono, które pobożny ojciec złotymi słowami zostawił w testamencie Tomaszowi swemu: „Sancta Mater Ecclesia Catholica non regum modo et principum, sed quod longe praeclarius omnium sanctorum communis mater est. In cuius gremio mori felicius est, quam ab initio nasci; cum non nasci satius sit, quam in hac non mori”¹. O chwalebny po tysiącokroć testamencie, bodaj żeby cię po wszystkich grodach aktywowano!² *Non nasci satius est, quam in hac non mori*³. Bodajbyś się, nieśmiertelny mężu Janie Zamoyski, prędzej był urodził, przed nieszczęśliwym herezycy do Korony przywleczeniem⁴ i poważnym a wszelakiej czci godnym głosem przy boku pańskim jako kanclerz, w polu wojennym jako hetman, obywatelom koronnym to *oraculum*⁵ powiedział *Sancta Mater etc.*⁶ Bodajbyście byli, rodzicy, synom takie testamenta pisali, nigdybyśmy byli na wyrodku od wiary i poćwiwości *Sanctae Matri Ecclesiae catholicae*⁷

¹ *Sancta Mater ... in hac non mori* – (łac.) „Kościół katolicki, który jest wspólną matką nie tylko królów i książąt, lecz także, co jest daleko wspólniejsze, Wszystkich Świętych, i na jego łonie szczęśliwiej jest umierać niż na nowo się rodzić, ponieważ nie rodzić się jest lepiej niż nie umierać w nim” (przekład S. Zielińskiej. Cytat z testamentu Jana Zamoyskiego, zob. *Testamenty...*, s. 36).

² *aktywowano* – ogłoszono.

³ *Non nasci satius est, quam in hac non mori* – powtórzenie ostatniego zdania poprzedniego cytatu (zob. objaśn. 1).

⁴ Początków reformacji w Polsce można się doszukiwać w latach 20. XVI w., kiedy luteranizm znalazł pierwszych zwolenników w Prusach Królewskich i Wielkopolsce.

⁵ *oraculum* – (łac.) orzeczenie.

⁶ *Sancta Mater etc.* – przywołanie incipitu cytowanego przed chwilą fragmentu testamentu (zob. objaśn. 1).

⁷ *Sanctae Matri Ecclesiae catholicae* – (łac.) świętej matce, Kościołowi katolickiemu.

winnej¹ nie patrzali. Godny testament, który *inter clarissimorum virorum apophthegmata*² położył uczony mąż Laurentius Beyerling³, i to o nim tak swoje, jako wielkiego w naukach chrześcijańskich Justa Lipsyjusza⁵ dał *iudicium*⁶: „O egregium et innocentis animi indicem sermonem! Quem publico et merito encomio v[irum] c[larissimum] Iustum Lipsium celebraturum fuisse, auctor est Ioannes Voverius⁷ in sua assertione Lipsiani donarii. Nisi statuta vivendi scribendique periodus adfuisset”⁸.

Konstantyn Wielki synom swoim *magistros omnibus virtutibus insignes praefererat et in omnibus disciplinis consummatissimos*⁹,

¹ winnej – należnej.

² *inter clarissimorum virorum apophthegmata* – (łac.) pośród powiedzeń słynnych mężów.

³ Laurens Beyerlinck (1578–1627), belgijski teolog, przywołany tu jako autor zbioru powiedzeń sławnych chrześcijan *Apophthegmata christianorum* (1608). Jego najbardziej znanym dziełem jest jedna z pierwszych encyklopedii *Magnum theatrum vitae humanae* (1631).

⁴ Laurens Beyerlinck w *Powiedzeniach*.

⁵ Justus Lipsius (Joost Lips, 1547–1606), flamandzki filolog, historyk i filozof.

⁶ *iudicium* – (łac.) osądzenie.

⁷ Johannes Wouwer (1576–1635), belgijski filolog i dyplomata, jezuita, autor m.in. rozprawy *Assertio Lipsiani donarii adversus gelastorum suggillationes* [*Obrona ofiary Lipsyjusza przeciwko szykanom prześmiewców*] (Antwerpia 1607).

⁸ *O egregium et innocentis animi ... periodus adfuisset* – (łac.) „Co za wspała przemowa, a do tego świadectwo prawego umysłu! Pochwalić miał ją publicznie i zasłużenie sławny mąż Justus Lipsjusz, co poświadcza Johannes Wouwer w swoim *Assertio Lipsiani donarii*. Ustęp ten przytoczony został jako wskazówka mówiąca, jak żyć i jak pisać” (L. Beyerlinck, *Apophthegmata christianorum* [*Powiedzenia chrześcijan*], wyd. 2, Antverpie 1631, s. 584).

⁹ *magistros ... in omnibus disciplinis consummatissimos* – (łac.) ustanowił nauczycieli wyróżniających się wszelkimi cnotami i niezwykle biegłych we wszystkich dziedzinach.

którzy by ich we wszystkich naukach oraz i w pobożności wyćwiczeli. Potrafił¹ i w ten sposób mądry i uczony Jan Zamoyski. Zebrał synowi swemu wyborne grono uczonych mistrzów z Akademiej Krakowskiej, nawet i z Rzymu: Bożęckiego, Bierkowskiego, Bursyusa, Dreznera, Adryjana i inszych; a nad temi przełożył² biegłego w naukach Simona Simonidesa³ jako moderatora nauk⁴ mistrzowskich i postępuku w naukach dowcipnego⁵ panięcia. Przy których nauczycielach tak skoro i doskonale w każdych naukach postępował, że jednemu dyscypułowi⁶ ledwie kilka mistrzów wystarczało, i co kilkom dosyć było, jednemu mało⁷, wszystkim wydolał⁸, jemu żaden: trzymać, nie pobudzać, hamować, a nie nukać⁹ trzeba było pilnego

¹ *Potrafił* – uczynił.

² *przełożył* – uczynił przełożonym.

³ Nauczyciele Tomasza Zamoyskiego: Wojciech Bodzęcki (zm. 1622), scholastyk kolegiaty zamojskiej; Szymon Birkowski (1574–1626), lekarz i filozof, profesor w Akademii Zamojskiej, później także jej rektor; Adam Burski (ok. 1560–1611), filozof i filolog, profesor oraz wielokrotny rektor Akademii Zamojskiej; Szymon Birkowski (1574–1626), lekarz i filozof, profesor Akademii Zamojskiej, później także jej rektor; Tomasz Drezner (1560–1616), prawnik, profesor w Akademii Zamojskiej; Adrian van Roomen (1561–1615), flamandzki lekarz i matematyk, wiele podróżował po Europie (wykładał m.in. w Leuven i Würzburgu), w Polsce przebywał od 1610 r.; Szymon Szymonowicz (1558–1629), humanista i poeta, współorganizator Akademii Zamojskiej.

⁴ *moderatora nauk* – osobę kontrolującą i oceniającą przebieg nauki.

⁵ *dowcipnego* – bystrego, inteligentnego.

⁶ *dyscypułowi* – uczniowi.

⁷ *i co kilkom dosyć było, jednemu mało* – tzn. grupa nauczycieli, którzy okazaliby się wystarczający dla wielu uczniów, jemu nie wystarczała.

⁸ *wydolał* – sprostał.

⁹ *nukać* – popędzać.

i pojętnego dowcipu¹, u którego jako Cycero mówi: „discendi labor non erat, sed voluptas”³, bo jako pisze Hieron[im] ś[więty]: „amabat, quod discebat, ut non opus esset, sed delectatio, non necessitas, sed voluntas”⁴.

Postrzegając tego rozsądnego ociec z pomienionym mod<e>ratorem, przybrali mu nowych preceptorów⁵ dla języków greckiego, niemieckiego, włoskiego, tureckiego⁶. Pierwszy dla łaciny, drugi i trzeci dla sąsiadów i przyjaciół, a czwarty dla nieprzyjaciela – aby który się dla wszystkich narodów rodził, wszystkich narodów językami mówił. W których językach z młodości tak się wyćwiczył, że gdzie drugi w cudzych krajach ledwie jednego nawyknie, on ich kilka w domu pojął i tak umiał, że nie tylko domowym⁷, ale i obcym był ku podziwieniu. Nie wątpię, żebyś tu oczywistego świadka znalazł serdecznej onej uciechy ojca po synu dowcipnym, kiedy

¹ *dowcipu* – umysłu.

² Cyceron. Święty Hieronim w *Liście do Gaudentego*.

³ *discendi labor non erat, sed voluptas* – (łac.) nauka nie była źródłem trudu, lecz przyjemności (parafraza *O powinnościach* III 3 Cycerona).

⁴ *amabat ... sed voluntas* – (łac.) tak kochał to, czego się uczył, że w żaden sposób mu to nie ciążyło, lecz sprawiało przyjemność, nie było koniecznością, lecz wynikało z wolnej woli (parafraza *Listu* IV 128,1 św. Hieronima).

⁵ *preceptorów* – nauczycieli.

⁶ Naukę greki z Tomaszem Zamoyskim rozpoczął ks. Andrzej Jasiński, pleban i kanonik zamojski. Kontynuowali ją następnie Wawrzyniec Starniगीel i Wojciech Bodzęcki. Prawdopodobnie naukę niemieckiego z Tomaszem rozpoczął Wojciech Bodzęcki. Później jednak głównym nauczycielem tego języka był Niemiec Herman Fux. Nieznane są personalia nauczyciela języka włoskiego oraz pierwszego lektora języka tureckiego (mógł to być któryś z członków zamojskiej gminy ormiańskiej lub turecki jeniec). Na dalszym etapie nauczycielem języków orientalnych Tomasza był Jan Iwaszkowicz.

⁷ *domowym* – rodakom.

raz przy legacji tureckiej¹ kazał Tomaszowi przy krześle stanąć i rozumiale² posła mówiącego słuchać, którą tak zaraz rzetelnie i pamiętnie wytłumaczył, że turecki tłumacz nie miał co przydać, z wielkim posła tureckiego podziwieniem i uprzejmym ojcu syna tak umiejętnego powinszowaniem, z serdecznym ojca nad synem ucieszonego łez od radości wylaniem.

Kto wypowie i one pociechy ojcowskie, któremi się cieszył w niewczasach³ wojennych, kiedy mu z Zamościa do obozu inflantskiego synowskie roboty bez poprawy mistrzów dosyć łacinnie posyłano?⁴ Jako je od radości łzami polewał i za takiego syna, do wszego dobrego sposobnego, P[anu] Bogu wielce dziękował. O, jakobyś się był dopiero cieszył i radosne łzy wypuszczał, wielki hetmanie, z Tomasza twego, kiedy byś go był po jedenastym roku⁵ jego w większych latach⁶ słuchał żywy, wymownie wyborną i gładką łaciną mówiącego, subtelnie z filozofiej dysputującego, umiejętnie z jursprudencyjej⁷, uczenie z matematyki, geometryjej i innych nauk dyszkurującego!⁸

Aleć Bóg tę pociechę przerwał i na wieczne niebo przemienił⁹ za wielkie i wierne załugi twoje. Osierociłeś go w tymże

¹ przy legacji tureckiej – podczas słuchania mowy tureckiego posła; zob. *Wstęp*, s. 21.

² rozumiale – ze zrozumieniem.

³ w niewczasach – w trudach.

⁴ z Zamościa do obozu inflantskiego ... posyłano – uwaga odnosi się do kampanii prowadzonej przez Jana Zamoyskiego w Inflantach przeciwko Szwedom w latach 1601–1602. Tomasz Zamoyski miał w tym czasie 7–8 lat.

⁵ W momencie śmierci ojca Tomasz miał 11 lat.

⁶ w większych latach – w starszym wieku.

⁷ z jursprudencyjej – z wiedzy o prawie.

⁸ dyszkurującego – rozprawiającego.

⁹ na wieczne niebo przemienił – zamienił na życie wieczne w niebie.

roku, w którym i on jedynaka swego¹, któremu błogosławiąc i ręce nad głową kładąc, kilka dni przed śmiercią jakoby prorockim duchem mówił: „Mnie ociec mój odumarł² w roku jedenastym i ja ciebie, synu mój, w tymże roku twoim osierocę” – nie bez wylania łez jego i syna, i nas przytomnych³. Osierociła go niemal oraz z ojcem i matka, bo lubo piątego roku po śmierci małżonka umarła⁴, jednak po nim jakoby synowi nie żyła, kiedy zaraz od obecności i wychowania jedynaka swego odsadzona i oddalona była⁵.

A przecie syn osierociał y i od obu rodziców opuszczony tak sobie pobożną wolą dobrodzieja swego⁶ poważył i uszanował, że po śmierci jego do lat zamierzonych ćwiczeniu swemu najmniejszym krokiem z jarzma szkolnego nie wyprzągl, ale co roku umiejętniejszym i w naukach opisanych jako najbieglejszym być usiłował, jakoż rzeczą samą w rozsądku wszystkich wielce uczonym, mądrym i roztroptym został⁷. Zaczyn mógł był o sobie ten syn posłuszny ku ojcu zmarłemu zażyć prawdziwie słów onych do jedynaka swego: „Audi, fili, disciplinam patris et attende, ut scias prudentiam. Donum bonum tribuam tibi, legem meam ne

*Prov[er-
biorum]*⁸
4,1

¹ Jan „Sobiepan” w chwili śmierci ojca miał również 11 lat.

² *odumarł* – osierocił.

³ *przytomnych* – obecnych.

⁴ Barbara Tarnowska zmarła w 1610 r. w Krzeszowie nad Sanem.

⁵ Jan Zamoyski w testamencie na opiekunów syna wyznaczył Jerzego Zamoyskiego, Stanisława Żółkiewskiego, Mikołaja Zebrzydowskiego i Marka Sobieskiego, przez co Barbara Tarnowska przestała mieć wpływ na wychowanie Tomasza.

⁶ *dobrodzieja swego* – tj. ojca, Jana Zamoyskiego.

⁷ *rzeczą samą ... został* – naprawdę stał się.

⁸ Księga Przysłów.

derelinquas”¹. Czemu? „Nam et ego filius fui patris mei (et avi tui) tenellus et unigenitus coram matre mea et docebat me atque dicebat: posside sapientiam, posside prudentiam, ne obliviscaris neque declines a verbis oris mei”².

Na ostatek Konstantyn Wielki przybrał synom swoim mężów takich, *qui eos bellicis disciplinis exercebant*³. Nie zeszło na takich instruktorach⁴ Tomaszowi Zamoyskiemu w domu ojcowskim. Miewał czasy do kawalkowania na koniu⁵, jako nań wsiadać, jako pozornie⁶ na nim siedzieć, jak sposobnie nim władać, jak dzielnie z niego kopiją do pierścienia składać⁷. Bywały i drugie⁸ ćwiczenia wojenne z rówiennikami⁹ konno i pieszo w polu, za dozorem i dyрекcją jego m[ó]sci pana Jana Komorowskiego, dzisiejszego podczaszego bełskiego¹⁰, w dziełach rycerskich dosyć biegłego.

¹ *Audi, fili ... ne derelinquas* – (łac.) „Posłuchaj, synu, mej nauki i zastosuj się do niej, by osiągnąć mądrość. Przekazuję ci dar dobry, byś nie odstępował od ustalonego przeze mnie prawa” (Prz 4,1–2).

² *Nam et ego filius ... a verbis oris mei* – (łac.) „Bo i ja byłem synem u ojca, kochanym, jedynym dla matki, a on uczył mnie i mówił: «Nabywaj mądrości, nabywaj rozważy, nie zapominaj o słowach z ust moich i nie odstępuję od nich»” (parafraza Prz 4,3–4).

³ *qui eos bellicis disciplinis exercebant* – (łac.) którzy szkolili ich w sztuce wojennej.

⁴ *Nie zeszło na takich instruktorach* – nie zabrakło takich nauczycieli.

⁵ *do kawalkowania na koniu* – na jazdę konną.

⁶ *pozornie* – wprawnie, bardzo dobrze.

⁷ *z niego kopiją do pierścienia składać* – popularne ćwiczenie rycerskie polegające na wcelowaniu kopią w zawieszoną obręcz w pełnym galopie.

⁸ *drugie* – inne.

⁹ *z rówiennikami* – z rówieśnikami.

¹⁰ Jan Komorowski (ok. 1600–1642), rotmistrz husarski, podczasz (1622–1639) i podkomorzy bełski (1639–1642), podstarości (1631–1637), a także burgrabia krakowski (1629–1637).

A w tych nie mniej, jako i w szkolnych nader umiejętnie postępował, że mu z paniąt inszych, w które Akademia Zamojska naterenczas obfitowała, rzadki podobny, równy żaden. A co za dziw? Był „*puer ingeniosus et sortius naturam bonam*”², nazbyt natury łacnej³, sposobnej do pańskich i nazacniejszych zabaw.

Komuż tu już może być wątpliwa, że pierwszą kopiją klejnotu ojczyzszego dość pozornie⁴ i zacie przyozdobił w pierwszym pomierze⁵ wieku dziecinnej młodości swojej wychowaniem nader dobrym i pobożnym? A jako poganie starzy, wyrażając dowcip porywczy i pojętny, malowali *hastam Palladis*⁷, której grot *Sphingem*⁸ przeszywa, z tym napisem: *Nihil invium*⁹, pokazując, że nic trudnego i zakrytego być nie może, czego by ostry rozum i dowcip bystry dostąpić i wyprawić nie mógł¹⁰. Tak i ja na pierwszej kopijej młodości dziecinnej dam to *hieroglyphicum*¹¹: *Sphinx supra cuspi-*

¹ Księga Mądrości.

² *puer ingeniosus et sortius naturam bonam* – (łac.) „dzieckiem dorodnym i dusza przypadła mu dobra” (Mdr 8,19).

³ *łacnej* – chętnej.

⁴ *dość pozornie* – wystarczająco okazale.

⁵ *pomierze* – okresie, etapie.

⁶ Pierio Valeriano w księdze 6 na podstawie Pliniusza. Mowa o dziele *Hieroglifika* (zob. objaśn. 10).

⁷ *hastam Palladis* – (łac.) włócznię Pallady.

⁸ *Sphingem* – (łac.) sfinksa; potwór ten był rodzaju żeńskiego, taki sam rodzaj gramatyczny ma również oznaczające go słowo w języku greckim i łacińskim (w tekście rzeczownik polski ma łacińską końcówkę).

⁹ *Nihil invium* – (łac.) Wszystko jest dostępne.

¹⁰ Fragment nawiązuje do kompendium Pieria Valeriana *Hieroglyphica* [*Hieroglifiki*] VI 13. Valeriano powołuje się na Pliniusza, który jednak nie pisał o posagu Ateny, lecz Nike (zob. *Historia naturalna* 36 3,19).

¹¹ *hieroglyphicum* – (łac.) hieroglifik, przedstawienie o treści symbolicznej.

*dem hastae Palladis*¹ z tym napisem: *Nihil arduum, nihil abditum*².
Dosyć o pierwszej.

WTÓRA CZĘŚĆ

Tak ozdobiwszy pierwszą lancę³ pierwszym wieku młodości swojej p[an] Tomasz Zamoyski na placu *Palladis, deae sapientiae*⁴, obaczmy, jako dzielnie spuścił rękę do wtórej *in campo Martio*⁵ podczas młodziństwa swego pod tym napisem: *Hasta adolescentiae honeste constitutae*⁶.

Pisze Strabo⁸ o Rzymianach starych, że młodzieńców swoich po zabawach szkolnych zaprawiali w dzieła rycerskie na Polu Marsowym⁹ przy konterfetach¹⁰ walecznych bohaterów. Lepiej to

Strabo
de ornamentis
Capitolii⁷

¹ *Sphinx supra cuspidem hastae Palladis* – (łac.) Sfinks ponad ostrzem włóczni Pallady.

² *Nihil arduum, nihil abditum* – (łac.) Nic trudnego, nic niedostępnego (P. Valeriano, *loc. cit.*).

³ *lancę* – tu: kopię; lanca to lekka broń drzewcowa używana przez kawalerię.

⁴ *Palladis, deae sapientiae* – (łac.) Pallady, bogini mądrości.

⁵ *in campo Martio* – (łac.) na polu marsowym, tj. na polu walki.

⁶ *Hasta adolescentiae honeste constitutae* – (łac.) Włócznia młodości zacnie kształconej.

⁷ Strabon o dekoracjach na Kapitolu.

⁸ Strabon (63 p.n.e. – 24 n.e.), grecki geograf i historyk; zob. Strabon, *Geografia* V 3,8.

⁹ *na Polu Marsowym* – *Campus Martius*, obszar w czasach republiki znajdujący się poza obrębem Rzymu, na zachód od Kapitolu. Odbływały się tam różne wydarzenia masowe oraz polityczne. Za panowania Oktawiana Augusta przyłączony do miasta.

¹⁰ *przy konterfetach* – przy wizerunkach.

wspomniał Herodijan², że u Rzymian między prawami 12 *tabularum*³ było i to wyraźne, aby każdy Rzymianin chował syna przy piersiach karmiącej do wtórego roku, pieścił się z nim i cieszył do czwartego, ćwiczył w czytaniu do szóstego, do siódmego w pisanii, w gramatyce do dziesiątego, a po tym albo do dalszych nauk, albo do żołnierskiej, albo do innej ućciwej zabawy obrócił⁴. Inaczej kto by uczynił prawo było: „Quicunque civis Romanus intra vel extra urbis pomerium domicilium habet, filium decem annis maiorem severe habeto. Quodsi forte puer, quoniam vel otiosum pater permisit, vel nullum opificium docuit, quippiam flagitii commiserit, aequè pater ac filius punitor”⁵. Piękne to były ustawy ćwiczenia młodzi rzymskiej, tylko że pierwsze w domu, nie w polu, przy martwych wizerunkach, a nie żywych przykładach, drugie zaś pod grozą i zwierzchnością, nie na swobodzie i wolnym życiu.

¹ Herodian w *Liście do przyjaciela Poliona*.

² Herodian (ok. 180–ok. 250), grecki historyk, autor pracy opisującej dzieje następców Marka Aureliusza. Sylwiusz w rzeczywistości informacje w tym passusie czerpie z *Horologium principum, seu de Vita M[arci] Aurelii* [*Zegar monarchów, czyli z życia Marka Aureliusza*] Antonia de Guevara (zob. *Wstęp*, s. 30). Guevara w swojej pracy zamieszczał, streszczał lub parafrazował teksty innych autorów, m.in. przytoczył list *Do przyjaciela Poliona* przypisany Herodianowi, do którego odwołuje się Sylwiusz.

³ *prawami 12 tabularum* (pol./łac.) – *lex duodecim tabularum* (prawo dwunastu tablic), najstarsza kodyfikacja prawa rzymskiego (451–449 p.n.e.).

⁴ Dosłowne tłumaczenie listu Marka Aureliusza zawartego w *Horologium principum* Antonia de Guevara (I 2); *innej ućciwej zabawy obrócił* – tj. znalazł sobie inne pożyteczne społecznie zajęcie.

⁵ *Quicunque civis Romanus ... aequè pater ac filius punitor* – (łac.) „Każdy Rzymianin, który posiada domostwo w obrębie miasta lub poza nim, syna starszego niż dziesięć lat ma surowo wychowywać. A gdyby chłopiec został skazany na chłostę, ponieważ ojciec pozwolił mu na lenistwo albo nie nauczył go żadnej pracy, ukarani po równo mają być zarówno syn, jak i ojciec” (*ibidem*).

Patrz każdy, że młodość jego m[ości] p[ana] Tomasza Zamoyskiego według opisu porządnego prawa rzymskiego prowadzona była. W roku ośmnastym młodzieństwa swego, uwolniwszy ich m[o]ściów p[anów] opiekunów¹, abo raczej siebie z opieki ich oswobodziwszy, i wolno² sobie w dostatkach ojczystych żyć poczynawszy, stanął zaraz młodzieniec zacnie i dostatnie urodzony, i wielce uczony w granicach wszelakiej przystojności i jako niekiedy³ Pompejusz Wielki⁵, skończywszy zabawy szkolne, udał się do obozów rycerstwa rzymskiego, gdzie fundamenta założył znaczne szczęśliwych na potym⁶ regimentów hetmańskich, o czym Plutarchus. Wsiadł pierwszy raz na koń ojczyźnie miłej służyć podtenczas pogańską imprezą⁷ zatrwożonej i zebrawszy własnym sumptem pod tysiąc ludzi, udał się z nimi do obozu koronnego pod sprawę⁸ jaśnie wielmożnego Stanisława Żółkiewskiego⁹, w dziełach wojennych biegłego i odważnego hetmana.

¹ Zob. objaśn. 6 na s. 64.

² *wolno* – bez ograniczeń.

³ *niekiedy* – niegdyś.

⁴ Plutarch w *Żywocie Pompejusza*.

⁵ Gnejusz Pompejusz Wielki (106–48 p.n.e.), rzymski dowódca wojskowy i polityk, jeden z twórców pierwszego triumwiratu. W wieku 23 lat samodzielnie sformułował trzy legiony i aktywnie włączył się w wewnętrzny konflikt w państwie rzymskim. Zob. Plutarch, *Żywot Pompejusza* 6.

⁶ *na potym* – w przyszłości.

⁷ *podtenczas pogańską imprezą* – podczas pogańskiego napadu. Mowa o napaści tatarskiej z 1612 r., stanowiącej odwet za wyprawę Stefana Potockiego na Mołdawię z tego samego roku.

⁸ *pod sprawę* – pod rozkazy.

⁹ Stanisław Żółkiewski (1547–1620), polski polityk i dowódca wojskowy, od 1618 r. hetman wielki koronny i kanclerz wielki koronny.

U którego obozując, na Tatarszczyźnie przez wszytek czas bez żadnej rozprawy z nieprzyjacielem strawionej¹, gdy hetman wojско przed zimą na leżę rozpuścił², jego m[ość] p[an] Tomasz, zachęcony do sławy dobrej, nie chciał bez niej z pierwszego pola³ do domu powrócić – puścił się z obozu z ludem swym głębiej w Ukrainę na szlaki tatarskie, szukając pierwszej okazji albo szczęścia, albo nabycia sławy z nieprzyjaciela, albo przysługi ojczyźnie, którą nagodził⁴ czy Bóg, czy szczęście. Wyszedł był podtenczas sławny wojownik mursa Baterbi z Krymu w czterdzieści tysięcy przebranych⁵ Tatar wojować państwa koronne. Podaną okazją tak ochotnie przyjął, iż animuszem namniej nieustraszonemu prawie w oczy wojsku wielce gromadnemu zabiezał⁶ i pod Stanisławowem⁷ bitwę z nieprzyjacielem tak szczęśliwie zwiódł⁸, że samże wódz Baterbi postrzelony, nic nie rozpuszczając w bogactwa polskie zagonów tatarskich, zaraz powrócił z Korony, tym tylko dobrym rozumem

¹ Mowa o interwencji zbrojnej spowodowanej wtargnięciem Tatarów w 1612 r. W trakcie działań wojennych 2 XI 1612 Tomasz Zamoyski stał się z ordynkami dowodzonymi przez mirzę Baterbeja w nierozstrzygniętej bitwie pod Mezyrowem.

² *wojsko przed zimą na leżę rozpuścił* – odesłał żołnierzy do obozów lub kwater, by przeczekali tam zimę.

³ *z pierwszego pola* – z pierwszej wyprawy wojennej.

⁴ *nagodził* – tu: zesłał, sprawił, że miała miejsce.

⁵ *przebranych* – elitarnych, wybornych.

⁶ *prawie w oczy ... zabiezał* – podjechał bardzo blisko.

⁷ Zapewne chodzi o osadę, w której Zamoyski spędził noc przed bitwą z Baterbejem. Być może była to posiadłość Stanisława Żółkiewskiego, o której ten wspomina w jednym z listów do księcia Janusza Ostrojskiego (zob. *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza koronnego i hetmana z jego popieraniem*, wydał A. Bielowski, Lwów 1861, s. 447).

⁸ *bitwę ... zwiódł* – stoczył bitwę, stał się.

ubogacony, że kopije zamojskie abo pierwsze pola przeciw szablom tatarskim szczęśliwie uchodzą¹.

Zejrzało się wszystko królestwo² na fortunnie odprawione rycerskie dzieła na pierwszym polu jego m[ości] pana Tomasza i dlatego wielkimi żądościami³ uproszony od obywatelów województwa podolskiego podjął się poselstwa na sejm⁴, gdzie tak ozdobnie i poważnie stanął, że od ś[więtej] pamięci najjaśniejszego króla Zygmunta III⁵ jako proroctwo jakie odniósł pochwałę onę, że ojczyzna miała mieć wielkiego człowieka, ojcu zmarłemu równego i niewyrodnego syna.

Z sejmu do domu powróciwszy, nie dano młodzieńcowi zacenemu długo zależeć pola⁶, bo sąsiedzi bliscy województwa lubelskiego – wiadomą mając⁷ umiejętność, rozsądek i pobożność jego m[ości] – zgodnie go na Trybunał Koronny⁸ obrali deputatem⁹.

¹ *kopije zamojskie abo pierwsze pola przeciw szablom tatarskim szczęśliwie uchodzą* – sens: kopie Zamoyskich bądź ich pierwsze starcia szczęśliwie zwyciężają szable tatarskie.

² *Zejrzało się wszystko królestwo* – przypatrywała się cała Polska.

³ *wielkimi żądościami* – usilnymi błaganiami.

⁴ Mowa o sejmie z roku 1613, obradującym od 28 lutego do 2 kwietnia w Warszawie.

⁵ Zygmunt III Waza (1566–1632), król Polski i wielki książę litewski w latach 1587–1632, w latach 1592–1599 król Szwecji.

⁶ *zależeć pola* – zasiedzieć się, spędzać czas beczynnie; zwrot utarty (zob. NKPP, *pole* 28).

⁷ *wiadomą mając* – znając.

⁸ *na Trybunał Koronny* – mowa o Trybunale Głównym Koronnym, najwyższym sądzie apelacyjnym Królestwa Polskiego, w którym sądzono sprawy dotyczące prawa ziemskiego. Tomasz Zamoyski był deputatem do trybunału w Lublinie w roku 1614 i 1622, kiedy też został obrany marszałkiem Trybunału Głównego Koronnego.

⁹ *deputatem* – delegatem reprezentującym szlachtę, wyznaczonym przez tzw. sejmik deputacki.

Na którym z jaką pilnością i sprawiedliwością, z jakim przykładem pobożności i nabożeństwa przemieszkał¹, sami asesorowie² wyświadczaali, u których dlatego w wielkiej czci i poszanowaniu bywał³. Nie był w komitywie Stratoklesów i Dromoklidesów⁵, *qui se invicem in tribunalibus ad auream messem invitabant*⁶. Świadcami tego byli chudzi⁷ i uboższy przeciw możliwym i dostatnim obronieni. Świadcami szpitale⁸ i zakonne domy jałmużnami zapomóżone, świadcami kościoły codziennym słuchaniem mszejs[więtej], częstym i pilnym Słowa Bożego ozdobione, świadcami na koniec wieża przy kościele farnym lubelskim salariami sądownymi⁹ na niego przychodzącymi dobudowana¹⁰. I słusznie, sędzią

¹ *przemieszkał* – przebywał.

² *asesorowie* – obieralni urzędnicy sądowi, którzy doradzali sędziemu.

³ Zamoyski na pierwszą sesję trybunału lubelskiego przybył po świętach wielkanocnych 1614 r.

⁴ Pierio Valeriano w księdze 31 (mowa o traktacie *Hieroglyfiki*).

⁵ Stratokles (IV w. p.n.e.), mówca ateński w służbie króla macedońskiego Demetriosia Poliorketes; Dromoklides, polityk ateński, wspierający się wzajemnie ze Stratoklesem, synonim nieuczciwego polityka nastawionego na bogacenie się kosztem państwa.

⁶ *qui se invicem in tribunalibus ad auream messem invitabant* – (łac.) którzy się w trybunałach wzajemnie zapraszali do złotych sianokosów. Sylwiusz w tym miejscu wspiera się kompendium Valeriana (*Hieroglyphica* XXXV 27), skąd zaczerpnął łaciński cytat (lekko go modyfikując).

⁷ *chudzi* – biedni.

⁸ *szpitale* – przytulki dla ubogich.

⁹ *salariai sądowemi* – pieniędzmi z opłat sądowych.

¹⁰ Zamoyski w roku 1614 część dochodów płynących z pracy w trybunale sądowym przeznaczył na podwyższenie wieży lubelskiego kościoła farnego. Z tego samego źródła pokrył również koszt prac murarskich przy znajdującym się wówczas na przedmieściach Lublina kościele pw. Świętego Krzyża.

będąc, z kościołem symbolizował¹, bo jako Architas³ mówi u Arystotelesa: „Iudicem et aram idem esse, pariter enim ad utrumque confugiunt, qui iniuria afficiuntur, ut oppressis sine praesidio”⁴, a zwłaszcza gdy sędzia z mieszka swego, a nie cudzym nakładem przestrzega świętej sprawiedliwości i prędzej ubogiego zapomoże, niżby co miał wziąć od potrzebnego⁵. Jakim on bywał zawsze na trybunalskich, na grodzkich i pieczętarskich sądach.

Mógłbym tę wtórą kopiją młodości nieboszczykowskiego dość ozdobną i kosztowną w domu *in sago et in toga*⁶ na pierwszej krzyżem położyć, ale że się on z nią pokazał *foris*⁷, przyjdzie mi krótko przypomnieć, z jaką dzielnością i pobożnością stawiał się z nią obcym. Byli tego rozumienia wszyscy o młodzieńcu zacnym, że po takich przysługach i przy wielkich dostatkach miał w domu usieść⁸ i spokojnie zażywać tego, co mu P[an] Bóg i staranie ojcowskie dało, z upatrzonym i sobie przybranym przyjacielem⁹, a wszakże animusz wielki młodzieńca pańskiego ani namowami ludzkimi, ani prośbami przyjacielskimi zatrzymać się nie dał. Co uczynił nie

¹ z kościołem symbolizował – identyfikował się z Kościołem.

² Arystoteles w 3 księdze *Retoryki*.

³ Archytas z Tarentu (428–347 p.n.e.), grecki filozof pitagorejski i polityk.

⁴ *Iudicem ... oppressis sine praesidio* – (łac.) „Sędzia jest niczym ołtarz, ponieważ tak samo uciekają się do jednego i drugiego ci, którzy doświadczyli jakiejś krzywdy, jak w przypadku uciśnionych pozbawionych opieki” (Arystoteles, *Retoryka* III 11).

⁵ *od potrzebnego* – od potrzebującego, będącego w potrzebie.

⁶ *in sago et in toga* – (łac.) na wojnie i w czasie pokoju (dosłownie: w płaszczu wojskowym i w todze).

⁷ *foris* – (łac.) na zewnątrz.

⁸ *usieść* – osiąść, pozostać.

⁹ *z upatrzonym ... przyjacielem* – z małżonką.

Laertius in
Vita Archelai
lib[ro] 2.
Homerus
de Uliiss[e].
Xenophon
de Cambi-
s[ide].
Plutarch in
Mithri-
d[atem]⁶

dla marnej dworności, aby tylko oczy napaść i zbyt nie spezować¹ z nadwężeniem dziedzicznych majątności, z utratą często zdrowia cielesnego, a co gorsza, z obrazą sumnienia dobrego i nabycia zwyczajów niegodnych, trudno albo nigdy niezbytich, ale żeby się przypatrzył i pojął, co jest przystojnego w obyczajach cudzoziemskich, do godnej konwersacyjej z postronnymi i domowemi, co porządnego w każdej rzeczypospolitej, po wielkich miastach, po księstwach, po królestwach, co potrzebnego do wojennych zabaw, do municyjej², po fortcach, cekauzach³, po kawaleryjach i obozach, co sobie sławnego i zacnego, jako przyść do znajomości i na być przyjaźni z ludźmi wielkimi i z przedniejszymi pany chrześcijańskimi, co godnego i pożytecznego do umiejętności i dowcipu wypolerowania⁴, po akademijach, kolegiach i zakonnych domach, z doktorami i przedniemi mistrzami rozmaitych nauk często rozmawiając. Jakie były peregrynacyje w cudzych krajach Aleksandra Wielkiego⁵, o czym Laertius⁷, Uliisessa⁸, o czym Homerus⁹,

¹ *zbyt nie spezować* – wydawać pieniądze na zbytki.

² *do municyjej* – do budowli obronnych, fortyfikacji.

³ *cekauzach* – zbrojowniach.

⁴ *dowcipu wypolerowania* – wyćwiczenia umysłu.

⁵ Aleksander III Wielki (356–323 p.n.e.), król Macedonii (od 336 r.), władca olbrzymiego imperium, które zdobył w latach 336–323, obejmującego obszar od Grecji po Indie.

⁶ Laertios w *Żywocie Archelaosa* z księgi 2. Homer o Ulissesie. Ksenofont o Kambyzesie. Plutach na temat Mitrydatesa.

⁷ Diogenes Laertios (III w.), autor *Żywotów i poglądów słynnych filozofów*, dzieła stanowiącego rodzaj podręcznika do historii filozofii starożytnej. Sylwiusz przywołuje żywot filozofa Archelaosa pióra Laertiosa, w którym wspomniany został geograf opisujący krainy zwiedzone przez Aleksandra Wielkiego (zob. Diogenes Laertios *Żywoty* II 17).

⁸ *Uliisessa* – Odyseusza.

⁹ *Homerus* – Homer. Autor ma na myśli oczywiście *Odyseję*.

Kambyzesa króla perskiego i Mitrydatesa pontskiego¹, o których Xenophon² i Plutarchus³.

Otrzymawszy tedy kredense⁴ królewskie do osób przedniejszych w chrześcijaństwie, puścił się łodem przez pomorską⁵ do Niemiec wyższych i niższych⁶ ku Belgijum⁷. Wszędzie nawiedził miasta główne, jako Kolno⁸, Lugdun⁹, Antwerpiją, Brukselę, Amsterodam¹⁰ i sławnego natenczas hetmana *Mauricium*¹¹. Przypatrzył się fortecom, szanom i obozom. Stamtąd płynął do Anglijej, gdzie w Londynie, mieście stołecznym, króla natenczas Jakuba¹² za oddaniem listu królewskiego przy gromadnym senacie i książętach przywitał, u którego

¹ Kambyzes I (zm. 559 p.n.e.), władca Persji, ojciec Cyrusa II Wielkiego; Mitrydates VI Eupator (132–63 p.n.e.), władca Pontu i Królestwa Bosporańskiego.

² Ksenofont (ok. 430–ok. 355 p.n.e.), grecki historyk i pamiętnikarz, uczeń Sokratesa. O Kambyzesie pisze w *Cyropedii* (ks. 1–2).

³ Plutarch z Cheronei (ok. 50–ok. 125), grecki historyk i filozof, skupiał się głównie na problematyce moralnej i biograficznej. Postaci króla pontyjskiego Mitrydatesa oraz jego podbojom poświęcił wiele miejsca w *Żywocie Sulli*.

⁴ *kredense* – listy polecające.

⁵ *przez pomorską* – drogą pomorską, tj. przez Pomorze Szczecińskie.

⁶ Tzn. do Niemiec właściwych (łac. *Germania superior*) i Niderlandów (łac. *Germania interior*).

⁷ Zagraniczna podróż Tomasza Zamoyskiego trwała od stycznia 1615 do listopada 1617 r. Trasa wiodła przez Pomorze Szczecińskie, północne i środkowe Niemcy, Niderlandy, Anglię, Francję, Włochy, Szwajcarię, Bawarię, Czechy i Śląsk.

⁸ *Kolno* – Kolonia (niem. Köln).

⁹ *Lugdun* – Lyon we Francji (łac. *Lugdunum*).

¹⁰ *Amsterodam* – Amsterdam (łac. *Amstelodamum*).

¹¹ Maurycy Orański (1567–1625), książę Oranii-Nassau, naczelny wódz armii holenderskiej, odniósł wiele zwycięstw w walkach z Hiszpanami.

¹² Jakub I Stuart (1566–1625), król Anglii i Szkocji (jako Jakub VI).

przez kilka niedziel¹ w wielkim poszanowaniu był i częsty na bankietach, na rekreacjach², na łowach z królem i pany przedniemi. Osobliwie³ przyszedł do znajomości posłów panów chrześcijańskich: króla hiszpańskiego⁴, francuskiego⁵ i Wenetów⁶, u których co dzień mszejs[więtej] słuchał. Niedługo się jednak zabawił w królestwie w katolicką wiarę i nabożeństwo chrześcijańskie spustoszałym⁷ i pożegnawszy króla i dwór jego, puścił się morzem do Francycji i w Paryżu króla Ludwika, dziś panującego, za kredensem królewskim⁸ mile przywitawszy, chętnie od niego i od wszystkiego dworu przyjęty i przez cały rok⁹ mieszkając w wielkim był poszanowaniu.

O Aleksandrze Wielkim piszą, że ojciec Filip¹⁰, wiedząc o prędkości jego, upomniał go, aby się z niektórymi ochotnikami

¹ *przez kilka niedziel* – przez parę tygodni.

² *na rekreacjach* – w trakcie zabaw.

³ *Osobliwie* – zwłaszcza, w szczególny sposób.

⁴ Filip III Habsburg (1578–1621), król Hiszpanii i Portugalii (jako Filip II). Ambasadorem Hiszpanii na brytyjskim dworze w trakcie wizyty Tomasza był Diego Sarmiento de Acuña (1567–1626).

⁵ Ludwik XIII (1601–1643), król Francji i Nawarry (jako Ludwik II) z dynastii Burbonów; w trakcie wizyty Tomasza Zamoyskiego był jeszcze niepełnoletni. Jego reprezentantem w Londynie był Gaspar Dauvet, który funkcję ambasadora sprawował w latach 1615–1618.

⁶ Mowa o Republice Weneckiej; dożą w czasie wizyty Tomasza Zamoyskiego był Giovanni Bembo (1543–1618). Tomasz Zamoyski mógł w Londynie poznać Antonio Foscariniego, który pełnił funkcję ambasadora do 16 X 1615. Później zastąpił go Georgio Barbarigo.

⁷ Anglia od ogłoszenia aktu supremacji w 1534 r. pozostawała krajem protestanckim.

⁸ *za kredensem królewskim* – za sprawą królewskiej rekomendacji.

⁹ Tomasz we Francji przebywał najpewniej od marca 1616 do stycznia 1617 r.

¹⁰ Filip II Macedoński (382–336 p.n.e.), król Macedonii z dynastii Argeadów, który podporządkował sobie Grecję, ojciec Aleksandra Wielkiego.

wyścigał¹, na co Aleksander: „Facerem, mi pater, perlibenter, si mihi cum regibus currendum foret”². Równie nieboszczyk pan Tomasz, w cudzych krajach mieszkając, postępował. Nie przybierał sobie do kompanij i towarzystwa ludzi pospolitych i przymiotów lekkich, ale jego konwersacja naczęstsza z pany przedniemi, mianowicie z książętami Gwizami³, z Denewersem⁴ abo z doktorami i ludźmi uczonemi, a naczęściej zabawiał się na manedziach⁵ u przednich kawaleryców⁶, z książęty i panięty francuskiemi i cudzoziemskimi kawalkując⁷ i z lancą do pierścienia goniąc⁸ tak ładnie i dzielnie, że mu trudno było przybrać równego. Której dzielności jego kto się nieraz z podziwieniem nie napatrzył, kiedy zawsze kopiją ładnie złożoną pierścień nie z kolca⁹, ale z ręki pacholęcej bezpiecznie i niepochybnie bierał?¹⁰

¹ *upomniął go, aby się ... wyścigał* – zachęcał go, aby się ścigał.

² *Facerem ... foret* – (łac.) „Uczyniłbym tak z wielką chęcią, ojcze, jeśli tylko miałbym się ścigać z królami”. Sylwiusz anegdotę tę zaczerpnął prawdopodobnie ze zbioru facecji Lucia Dominizia Brusoniego (zob. np. *Facetiarum exemplorumque libri VII*, Lugduni 1560, s. 206).

³ *z książętami Gwizami* – Gwizjusze (fr. *de Guise*), francuski ród książęcy o dużym znaczeniu politycznym, zwłaszcza w XVI w., kiedy stali na czele Ligi Katolickiej.

⁴ *z Denewersem* – Karol I Gonzaga de Nevers (1580–1637), książę Nevers i Rethel, a także Mantui i Monserratu (od 1627).

⁵ *na manedziach* – w stadninach, ujeżdżalniach (wł. *maneggio*).

⁶ *u przednich kawaleryców* – u najlepszych instruktorów jazdy.

⁷ *kawalkując* – jeżdżąc konno.

⁸ *z lancą do pierścienia goniąc* – zob. objaśn. 7 na s. 65.

⁹ *kolca* – tu: rodzaj haka, na którym zawieszano obręcz („pierścień”) zdejmowaną kopiją przez szarżującego jeźdźcę.

¹⁰ *bezpiecznie i niepochybnie bierał* – śmiało i pewnie trafiał (zbierał).

O młodziństwie Temistoklesa² wspomina Plutarchus, że co mu kolwiek zbywało czasu³ od nauk wyzwolonych, obracał go do zabaw poważnych i rzeczypospolitej służących. O co gdy mu niektórzy z różnienników jego przymawiali, że nic nie umiał do⁴ uciechy i wesołej krotochwile kwitnącej młodości, odpowiedział im: „*Lirae se aptandae tractandive psalterii esse rudem, sed urbem, quam parvam accepisse et obscuram, claram et magnam reddere, id se tenere*”⁵. Stary Temistokles odnawiał się w zabawach jego m[o]ści pana Tomasza Zamoyskiego po cudzych państwach peregrynującego. Cokolwiek mu zostawało czasu od konwersacyj z ludźmi wielkimi, oddawał go ćwiczeniu takiemu, którym by się mógł chwalebnie przysłużyć na potym⁶ w ojczyźnie swojej i w pokoju, i podczas potrzeby⁷. Nie słychać było w rękach jego lutnie wdzięcznie brzmiącej, nie widać chybkich⁸ skoków i plesów galardnych⁹, ale ochocze na konia wsiadanie, mężne i chęć z kopiją bieganie i inne postępy syna hetmańskiego godne.

A co nawiększa, przy takich zabawach nic nie spuszczał¹⁰ z zwykłego nabożeństwa, codziennie mszej ś[więtej] słuchając, miejsca

¹ Plutarch na temat Temistoklesa.

² Temistokles (ok. 524–ok. 459 p.n.e.), ateński polityk i wódz, twórca morskiej potęgi Aten.

³ *zbywało czasu* – zostawało (wolnego) czasu.

⁴ *nic nie umiał do* – nie miał żadnych umiejętności służących do.

⁵ *Lirae ... id se tenere* – (łac.) „Strojenie liry i innych instrumentów strunowych nie jest dla mnie, wolę przejąć niewielkie i zaniedbane miasto, by uczynić je wielkim i sławnym”. Fragment pochodzi z łacińskiego przekładu Hermanna Crusera Plutarchowego życiorysu Temistoklesa (2,3).

⁶ *na potym* – w przyszłości, później.

⁷ *i w pokoju, i podczas potrzeby* – i w czasie pokoju, i w czasie bitwy.

⁸ *chybkich* – zwinnych, lekkich.

⁹ *plesów galardnych* – skocznych tańców (na wzór włoskiej galardy).

¹⁰ *nic nie spuszczał* – nie rezygnował, nie zaniedbywał.

relikwiami świętych jakich znaczne nawiedzając, jako w Kolnie nawiedził ciała Trzech Królów, ś[więtą] Urszulę¹, ś[świętego] Pantaleona², i wyjechawszy z Francyyj ku Marsylijej groby ś[świętej] Maryjej Magdaleny, ś[więtej] Marty, siostry jej, i ś[świętego] Maksyma³ pieszo po skałach wysokich i barzo przykrych poobchodził i nabożeństwa zażył.

Z Marsylijej na galerze króla francuskiego morzem puścił się do Włoch, na której płynąc dwie niedziele z wielkim od fali morskiej niewczasem⁴ i niebezpieczeństwem, przybył do miasta Genujej na brzegu morskim leżącej. Tam poznawszy się z kilką senatorów, zaproszony był od nich na elekcyję nowych senatorów, których według zwyczaju co roku w nocy przy świecach balotami⁵ obierają. Z Genujej do Florencyjej, a stamtąd do Rzymu podczas postu wielkiego przyjachawszy, do pocałowania nóg Ojca Ś[świętego], natenczas

¹ Mowa o relikwiach przechowywanych w katedrze pod wezwaniem św. Piotra i Najświętszej Marii Panny: szczątkach Trzech Króli, które do Kolonii zostały sprowadzone w XII w. z Mediolanu, oraz św. Urszuli (IV w.), księżniczki brytyjskiej, która wedle podań wraz z towarzyszkami została zamordowana w Kolonii przez Hunów, gdy zmierzała do Rzymu.

² Chodzi o romańską bazylikę w Kolonii pod wezwaniem św. Pantaleona (ok. 280–305), pochodzącego z Nikomedii męczennika i lekarza, w której przechowywano relikwie świętego.

³ Wymienione groby znajdują się w gotyckiej bazylice w prowansalskiej miejscowości Saint-Maximin-la-Sainte-Baume. Ponieważ w XVII w. św. Marię Magdalenę niesłusznie utożsamiano z Marią z Betanii, Sylwiusz siostrę tej drugiej, św. Martę (Łk 10,38–39), zgodnie z uzusem epoki uznawał za siostrę Marii Magdaleny. Św. Maksym to żyjący w IV w. biskup Trewiru, który według średniowiecznych legend miał towarzyszyć Marii Magdalenie, Marcie i Łazarzowi w podróży do Prowansji.

⁴ z wielkim ... niewczasem – z dużymi niewygodami.

⁵ balotami – kulkami do głosowania (wł. *ballotta*).

Pawła V¹, przypuszczony, znacznej ludzkości i prawie ojcowskiego afektu po nim doznał po wszytek czas mieszkania swego w Rzymie, gdzie krom zwykłej konwersacyjej z przedniejszymi, jako z kardynałami (mianowicie z kardynałem Monte Alto², natenczas protektorem Korony Polskiej, z Aldobrandynem³, Burgezem⁴, Bellarminem⁵) i z innemi książęty włoskiemi, z generałami zakonnni i z wielą ludzi uczonych zostawił po sobie znaczne przykłady pobożności i nabożeństwa katolickiego. Abowiem podczas hebdomady świętej⁶ *incognito* dziewięć kościołów⁷ obchodził boso z wielką fatywą i utrudzeniem nóg obnażonych, gdyż miejsc tych obchód ciągnie się na sześć mil polskich⁸, a k temu po drogach brukowanych, po strumieniach kamienistych, po mostach murowanych. Samę zaś noc z Wielkiego

¹ Paweł V (Camillo Borghese; 1552–1621), papież od 16 maja 1605 do 28 stycznia 1621 r.

² Alessandrino Peretti de Montalto (właściwie: Alessandro Damasceni, 1571–1623), włoski kardynał, mianowany w 1589 r. przez Zygmunta III Wazę kardynałem-protektorem Polski.

³ Pietro Aldobrandini (1571–1621), włoski kardynał, bratanek papieża Klemensa VIII.

⁴ Scipione Caffarelli-Borghese (1577–1633), włoski kardynał, siostrzeniec papieża Pawła V.

⁵ Roberto Francesco Bellarmino (1542–1621), włoski kardynał, jezuita i inkwizytor, święty i doktor Kościoła.

⁶ *hebdomady świętej* – Wielkiego Tygodnia.

⁷ Trudno dokładnie określić, o jakie kościoły może chodzić. Zazwyczaj w celu uzyskaniu odpustu pokutnicy odwiedzali w Rzymie siedem kościołów: Bazylikę św. Jana na Lateranie, Bazylikę św. Piotra na Watykanie, Bazylikę św. Pawła za Murami, Bazylikę Najświętszej Marii Panny Śnieżnej, Bazylikę św. Wawrzyńca za Murami, Bazylikę św. Krzyża Jerozolimskiego oraz kościół św. Sebastiana za Murami. Zamoyski przy wspomnianej okazji na pewno odwiedził przynajmniej część z powyższych świątyń.

⁸ Miła polska (duża) w XVII w. wynosiła ok. 7810 m.

Czwartku na Wielki Piątek strawił w procesyj z kompaniją wszystkich kardynałów, nosząc na ramionach krucyfiks spory na przemiany z jednym książęciem włoskim, młodym także panięciem.

Z Rzymu wybrał się do *Neapolim*¹ i namiestnika króla hiszpańskiego na imię Ducadosona² nawiedził, u którego zacnie przyjęty i uraczony był, bo gwoli jemu³ wielki bankiet sprawił, na który trzydzieści kilku książąt włoskich zaprosiwszy, dał mu pierwsze miejsce przed wszystkimi z wielką wychwałą i zaleceniem ojca jego jako hetmana zacnego wielkimi zwycięstwami z wielu i potężnych adwersarzów⁴ po wszystkim świecie wślawionego. Nazajutrz przysłał mu do gospody konia z stajni swojej bławatem⁵ do ziemie przykrytego, a przy koniu parę pacholąt, ślachciców polskich aksamitnie przybranych, i z niemi więźniów niemało Polaków od kawalerów jego z niewoli tureckiej na morzu wybawionych.

Z Neapolim powrócił przez Rzym do Loretu⁶, do którego z nabożeństwa ku Matce Bożej sześć mil polskich od poranku do południa pieszo uszedł i nie wstępując do gospody, prosto do kościoła do Domu Panieńskiego przyszedł i mszej ś[więtej] wysłuchał. W Lorecie przez kilka dni nabożeństwa zażywszy, nawiedził

¹ *Neapolim* – (łac.) Neapolu.

² Pedro Téllez-Girón (1574–1624), książę Osuna (*duque de Osona*), wicekról Sycylii (1611–1616) oraz Neapolu (1616–1620).

³ *gwoli jemu* – dla niego.

⁴ Mowa o licznych sukcesach militarnych Jana Zamoyskiego, do których można zaliczyć walki w Inflantach przeciwko Iwanowi Groźnemu, w Mołdawii z Michałem Walecznym oraz odparcie Maksymiliana II Habsburga, zob. więcej niżej na s. 93–94.

⁵ *bławatem* – zob. objaśn. 2 na s. 51.

⁶ Loreto, miejscowość w środkowych Włoszech słynna z maryjnego sanktuarium. W tutejszej bazylice znajduje się tzw. Święty Dom Matki Boskiej (Domek Loretański), który w cudowny sposób miał zostać przeniesiony z Nazaretu.

Wenecją. Tam od książęcia¹ i senatu pańsko przyjęty i uczęstowany, także jako w Genujej na elekcję nowych senatorów i oficyalistów² zaproszony. Z Wenecyjej przez góry szwajcarskie³ powrócił zdrowo do ojczyzny i do Warszawy przyjechawszy, od króla ś[więtej] pamięci Zygmunta III do pocałowania ręki pańskiej ze wszystką kompaniją mile przypuszczony.

Po tak zacnej i pożytecznej przez trzy lata peregrynacyjej ledwie się wspaniały młodzieniec w domu swoim zjawił, alic go sąsiedzi województwa bełskiego prośbami przycisnęli i posłem na sejm walny zgodnie obrali⁴. Na kórym układnemi i poważnemi obyczajami, mądrą i rozsądną mową, pobożną i przykładną konwersacyją zasłużył to u pana⁵ i Rzeczypospolitej, że młodzieńca w roku 24 wzięto do senatu i na stołku wysokim województwa podolskiego posadzono⁶, upatrując w nim prędszy bieg cnoty niż wieku i dojrzałą w młodych latach radę. Czynili to Rzymianie swoim Korwinom⁷, Maryjuszom⁸, mniejszym Scypijonom Afrykańskim⁹,

¹ *od książęcia* – przez dożę Giovanniego Bembo (1543–1618).

² *oficyalistów* – urzędników.

³ *przez góry szwajcarskie* – przez Alpy.

⁴ Mowa o sejmie warszawskim z roku 1618.

⁵ *pana* – króla.

⁶ Zamoyski nominację na urząd wojewody podolskiego otrzymał na sejmie warszawskim 13 II – 6 III 1618 r.

⁷ Marek Waleriusz Korwinus Kalenus (ok. 370 – ok. 270 p.n.e.), rzymski polityk i dowódca wojskowy, konsulem został już w wieku 22 lat (zwyczajowo kandydat winien mieć ukończone 43 lata).

⁸ Gajusz Mariusz Młodszy (110/108–82 p.n.e.), syn wybitnego wodza i siedmiokrotnego konsula Gajusza Mariusza (157–86 p.n.e.), konsulem obrany został w roku 82 p.n.e., miał wówczas 26 lub 28 lat.

⁹ Pisać „mniejszy Scypion Afrykański”, Sylwiusz miał na myśli Scypiona Afrykańskiego Młodszego (185–129 p.n.e.), wodza z czasów III wojny punickiej. Ten konsulem po raz pierwszy został jednak w wieku 38 lat (147 p.n.e.).

Pompejuszom¹, kiedy ich w kwitnącej młodości dla męskich dził w polu, dla mądrych i rostopnych rad w domu na godność najwyższą konsulatu rzymskiego wysadzali. Otto III², jako piszą Sigibertus i Honorius³, coś nad jedenasty rok mając, od elektorów w Akwizgranie⁴ na państwo z wielką uroczystością zgodnie obrany, dla rozumu nad lata wielkiego nazwany był *mirabilia mundi*⁵. Kto się kolwiek przysłuchał kiedy gładkiej i wymownej mowie, prędkiej i rozsądnej radzie nieboszczykowskiej⁶, a to w młodym wieku, przyznać mu to musiał, że w nim były *mirabilia mundi*. Przypatrzy się kto dowcipowi, którem w takich lecjach zrównał wielom nasubtelniejszym – *mirabilia mundi*. Widział pamięć wielką, w której czytane, słuchane, widziane rzeczy jak w księdze

Bardziej pasuje tu więc postać Scypiona Afrykańskiego Starszego (235–183 p.n.e.), który po raz pierwszy konsulem został, mając 31 lat (205 p.n.e.).

¹ Gnejusz Pompejusz Wielki (106–48 p.n.e.), rzymski wódz z okresu końca republiki, konsulem został mając 35 lat, przy czym nie był nawet senatorem.

² Otton III (980–1002), król Niemiec i święty cesarz rzymski; na króla Niemiec obrany został w wieku 3 lat, tytuł cesarski przyjął, mając lat 16.

³ Sigebertus Gemblacensis (ok. 1030–1112), benedyktyn i kronikarz, autor dzieła *Chronicon, sive Chronographia* [*Kronika, czyli Chronografia*] wydanego drukiem po raz pierwszy w 1513 r. (o koronacji Ottona III wspomina pod rokiem 983); Honorius Augustodunensis (1080–1154), autor licznych prac teologicznych, napisał także uniwersalną historię świata *Imago mundi* [*Obraz świata*] (1528), w której znalazł się katalog cesarzy (w nim wymienił Ottona III z informacją, że panował 18 lat; brak jednak w katalogu daty wstąpienia na tron). Żaden z tych autorów nie wspomina o wieku Ottona w momencie wstąpienia na tron.

⁴ Akwizgran (niem. Achen), miasto w Nadrenii Północnej-Westfalii, miejsce posiedzeń Sejmu Rzeszy i koronacji wielu królów i cesarzy niemieckich.

⁵ *mirabilia mundi* – (łac.) cudowności świata.

⁶ *nieboszczykowskiej* – tj. Tomasza Zamoyskiego.

wydrukowane zostawały – *mirabilia mundi*. Słyszał krasomówstwo dzielne, którem z Cyceronami, Demostenesami¹ mógł być porównany, ledwie nieprzeniesiony² – *mirabilia mundi*. Zgoła co powiedział *Livius* o M[arku] Katonie⁴, równą prawdą o jego m[os]ci p[anie] Tomaszu Zamoyskim mógł niezawisny język mówić: „In hoc viro tanta vis animi ingeniiue fuit, ut quocunque loco natus esset, fortunam sibi ipse facturum videretur”⁵. Bo luboby⁶ był z tak zacnych przodków nie wyszedł, choćby nie przy tak wielkich dostatkach zostawiony, sama wrodzona cnota i przymioty pańskie i rzadkie tym by go były uczyniły i ozdobiły, czym był.

Nie podniósł się⁷ senator młody najmniej honorem tak wyso-
kiem, i owszem, jako bodźcem jakim do prace, do wdzięczności i przysługi większej ojczyźnie i panu królującemu przychęcony, postanowił u siebie tę wtórą kopiją młodziństwa swego w senator-
skiej godności jako naznaczniej przyozdobić. I dlatego w roku 1618, zebrawszy nakładem swoim znaczny pu<łk> ludzi rycerskich, po-
szedł z nimi do obozu na Orynin⁸, gdzie z gałą tatarskim⁹ i wojska

¹ Demostenes (384–322 p.n.e.), ateński polityk i mówca.

² *ledwie nieprzeniesiony* – prawie postawiony ponad nimi.

³ Liwiusz w 4 dekadzie, księdze 1.

⁴ Marek Porcjusz Katon Cenzor (234–149 p.n.e.), polityk, mówca i pi-
sarz rzymski, pradziad Marka Katona Młodszego.

⁵ *In hoc viro ... videretur* – (łac.) „W człowieku tym był tak potężny duch i talent, że wydawało się, iż niezależnie od tego, gdzie by się urodził, sam zadecydowałby o swoim losie” (Liwiusz, *Ab Urbe condita* 39,40).

⁶ *luboby* – chociażby.

⁷ *Nie podniósł się* – nie uniósł się.

⁸ *Orynin* – miejscowość niedaleko Kamieńca; 28 września 1618 r. roze-
grała się tam bitwa pomiędzy wojskami polskimi i tatarskimi.

⁹ *z gałą tatarskim* – z kałą, pierwszym po chanie urzędnikiem w Chanacie
Krymskim; w czasie bitwy pod Oryninem kałą był brat chana Dewlet Girej.

pogańskiego z pięćdziesiąt tysięcy tak odważnie i dzielnie sam prawie narażliwą¹ utarczkę miał, jako mu to sam hetman i wojsko koronne przyznało, że na sobie i na ludziach swoich wszytek impet pogaństwa przez cały dzień, od poranku począwszy aż do mroku, wytrzymał i tak sam nieprzyjaciela zraził², że imprez dalszych poniechwszy, z pola do domu, nic nie dokazawszy³, powrócił⁴. Zażywał w tej imprezie nieprzyjacielskiej do dzieła wojennego starych sług ojcowskich swoich: osobliwie⁵ wielmożnego jego mości pana Macieja Leśniowskiego, kasztelana bełskiego⁶, jego m[ó]ci p[ana] Jana Komorowskiego, podczaszego bełskiego, rotmistrza usarskiego⁷, jego m[ó]ci pana Jakuba Wioteskiego, rotmistrza piechotnego⁸ i innych wielu.

Po tej usłudze i szczęśliwej rozprawie z poganinem mało co sobie w domu wytchnąwszy i na sejmie większym stopniem godności senatorskiej województwa kijowskiego ozdobiony⁹, wyprawił się na drugi rok z większym pułkiem i z znaczniejszym nakładem

¹ *prawie narażliwą* – prawdziwie niebezpieczną.

² *zraził* – poraził, zadał rany.

³ *nic nie dokazawszy* – niczego nie dokonawszy.

⁴ Ze względu na konflikt pomiędzy dowódcami wojsko polskie pod Oryninem rozłożyło trzy obozy. Tatarzy zaatakowali obóz Zamoyskiego, któremu dzięki pomocy Janusza Ostrońskiego i Krzysztofa Zbarskiego udało się odeprzeć natarcie.

⁵ *osobliwie* – zob. objaśn. 3 na s. 76.

⁶ Maciej Leśniewski (ok. 1570–1638), pułkownik, starosta białokowieński (1611), kaniowski (1622) i brahiłowski (1622), podkomorzy bełski (1616–1624) i kasztelan bełski (1626–1638).

⁷ Zob. objaśn. 10 na s. 65.

⁸ *Jakuba Wioteskiego, rotmistrza piechotnego* – osoba bliżej nieznana.

⁹ Tomasz Zamoyski nominację na województwo kijowskie otrzymał w 1619 r. na sejmie warszawskim trwającym od 22 stycznia do 5 marca.

swoim do obozu pod Pawłoczą¹. Tam znaczną posługę w uszkro-
mieniu wyuzdanej swejwoli kozackiej skończywszy, wjechał na
województwo² do Kijowa, gdzie jurydykę³ mając, skutecznie ta-
meczne kraje rozswywołone ujął i zordynował⁴, i publiczne ekscesy
z zbrodniami jawnie poskromił i ukarał.

¹ Paralip
[omenon]⁵
11

Zaleciło Pismo ś[więte] panie jedno z książąt Dawidowych,
Iesbaama⁶, że z usarzami⁷ swemi „levavit hastam suam super tre-
centos vulneratos una vice”⁸. O, jak większej pochwały godzieneś
w senatorskim młodzieństwie twoim, Tomaszu Zamoyski, kiedyś
kopije twoje i rycerstwa twego szczęśliwie podnosił i dzielnie skła-
dał, krusząc je o piersi nieprzyjacielskie! Iesbaam podniósł kopiję
*contra trecentos*⁹, a ty na kilka i kilkadziesiąt tysięcy, Iesbaam *una*
*vice*¹⁰, a ty tak wiele razy, jak wiele fortunnie potykałeś i rozprawi-
łeś się z nieprzyjacielem: pod Stanisławowem, na Orynienie, pod
Pawłoczą i gdzie się kolwiek okazyja podawała; a często, szczególnie

¹ Rokowania z Kozakami pod Pawłoczą miały miejsce we wrześniu 1619 r.

² *wjechał na województwo* – mowa o uroczystym ingresie w formie pochodu.

³ *jurydykę* – jurysdykcję, władzę sądowniczą.

⁴ *zordynował* – doprowadził do porządku.

⁵ I Księga Kronik.

⁶ *Iesbaama* – Jaszobeam, postać starotestamentowa (1 Krn 11,11), oficer króla Dawida, który słynął z tego, że potrafił w pojedynkę pokonać nawet kilkuset przeciwników.

⁷ *z usarzami* – z husarzami, tu: z żołnierzami.

⁸ *levavit hastam suam super trecentos vulneratos una vice* – (łac.) ten właśnie, który wymachiwał włócznią nad trzystu rannymi za jednym razem (1 Krn 11,11).

⁹ *contra trecentos* – (łac.) przeciwko trzystu.

¹⁰ *una vice* – (łac.) jeden raz.

twemu służąc, podawała. Pieszczona¹ ręka była u Iesbaama, a do kopijej nie barzo przyuczona, ranić tylko nieprzyjaciela mogła, zabić nie mogła; lecz twoje kopije i raniły, i zabijały. Ojczyźnie pożądaný pokój, a tobie nieśmiertelną sławę przynosiły. Zaczým przyznać każdy musi, żeś tę drugą kopiją Zamoyskich w młodziństwie twoim znacznie w domu i u postronnych przyślachcił² i przyozdobił. Połóżmy ją krzyżem na kopijej dzieciństwa jego.

TRZECIA CZĘŚĆ

Trzecia kopija herbu Zamoyskich niech będzie w trzecim pomierze³ życia jasnie wielmożnego kanclerza naszego pod tym tytułem: *Hasta virilitatis gloriose transactae*⁴.

Zacząć by mi było, a nie kończyć od tej trzeciej kopijej, gdybym był mógł bezpiecznie przy obecnościach waszych zataić⁵ pierwszej i wtórej, i dlatego skracać, nie przedłużać, namieniać tylko, a nie rozwodzić przyjdzie ozdoby jej, a zwłaszcza kiedy przychodzi pokazać, jako tę trzecią kopiją życia męskiego przyozdobił. *Dignitate matrimonii, amore in proximos, observantia in principem, pietate in patriam, religione in Deum et s[anctam] Ecclesiam*⁶.

¹ Pieszczona – delikatna.

² przyślachcił – uświetnił.

³ w ... pomierze – w okresie, w etapie.

⁴ *Hasta virilitatis gloriose transactae* – (łac.) włócznia chwalebnie przebytego wieku męskiego.

⁵ *bezpiecznie przy obecnościach waszych zataić* – bez obawy pominąć w waszej obecności.

⁶ *Dignitate matrimonii ... Ecclesiam* – (łac.) Powagą małżeństwa, miłością do bliskich, szacunkiem wobec władcy, umiłowaniem ojczyzny, wiarą w Boga i święty Kościół.

Zaczynam od pierwszej ozdoby: *dignitate matrimonii*. Pisze Valerius Pierius, że starożytność stanu małżeńskiego *symbolum* miała² *bastam caelibarem*³, pewnie dlatego aby ojczyźnie wydawali syny sposobne do dzielnie władania kopiją przeciw nieprzyjacielowi. Jego mość natenczas pan wojewoda kijowski, mając na pamięci przestrogę mądrego króla: „*Vae soli, quia cum ceciderit, non habet sublevantem se*”⁵, widząc się być jedynym w domu zacnym i dostatnim, zaczął pilnie starać się o przyjaciela sobie dożywotniego, a widząc, że: „*Domus et divitiae dantur a parentibus, a Domino autem proprie uxor prudens*”⁷, prezentował się z nabożeństwem swoim na tę intencją Matce Bożej na fest *Praesentationis*⁸ w Sokalu⁹, gdzie pilnie prosił i uprosił od P[ana] Boga taką małżonkę sobie i domowi swemu, która i zacnym urodzeniem z jaśnie oświeconych książąt Os-

¹ Pierio Valeriano w księdze 24. Autor wskazuje błędny adres, zob. niżej objaśn. 3.

² *symbolum miała* – (łac./pol.) była symbolizowana.

³ *bastam caelibarem* – *basta caelibaris* to rodzaj rytualnej włóczni wykorzystywanej w Rzymie w trakcie obrzędów weselnych; informację na ten temat mógł zaczerpnąć od Valeriana (*Hieroglyphica* XLII 26).

⁴ Księga Koheleta.

⁵ *Vae soli, quia cum ceciderit, non habet sublevantem se* – „Samotnemu biada, gdy upadnie, a nie ma drugiego, który by go podniósł” (Koh 4,10). Autorstwo Księgi Koheleta przypisywano królowi Salomonowi, stąd nazywana była również Księgą Kaznodziei Salomona.

⁶ Księga Przysłów.

⁷ *Domus et divitiae ... uxor prudens* – (łac.) „Dom i bogactwo dziedzictwem po przodkach, lecz żona rozsądna darem od Pana” (Prz 19,14).

⁸ *na fest Praesentationis* – (pol./łac.) na święto Ofiarowania Pańskiego, upamiętniające ofiarowanie Jezusa Chrystusa w Świątyni Jerozolimskiej, w Kościele katolickim obchodzone 2 lutego.

⁹ *w Sokalu* – Sokal, miasto niedaleko Lwowa z ważnym sanktuarium maryjnym: kościołem Matki Bożej Pocieszenia.

trogskich i książąt mazowieckich¹ wślawiona, i dostatkami pańskimi, rzadką urodą i wdzięcznych obyczajów układnością ozdobiona, a co nade wszystko, wiarą, zgodą i miłością nigdy nieprzerwaną utwierdzona. Nawet trojgiem dorodnego i dowcipnego potomstwa ten troisty klejnot Zamoyskich wielce małżonkowi swemu przyozdobiła². Nie chcę w uszy chwalić, wolę, że się sam nieboszczyk żywemi słowy z testamentu swego ozowie:

„Nim – powiada – przystąpię do dyspozycyjej domu mego, iż tych rzeczy *fata*³ na wierze, życzliwości i miłości egzekutorów *dependent*⁴, nie wątpię w tym, że nikomu nie będzie w podziwieniu, że lubo białogłową, małżonkę moję namilszą, przednią opiekunkę domostwu i domowi memu naznaczyłem *non caeco et inordinato aliquo affectu*⁵, ale że mi P[an] Bóg takiego dał i tak miłującego towarzysza, że *inter omnia fortunae bona*⁶ słusznie mi wszyscy w Koronie przyznawają *raram in matrimonio felicitatem*⁷. *Huc accedit*⁸ zgodne nasze, przystojne⁹ przez tyle lat, bez zgorszenia i osławy¹⁰ życie, wspólne potomstwo, *animi et corporis*

¹ Babką Katarzyny Ostrogskiej ze strony matki była Anna Mazowiecka (ok. 1498–1557).

² Katarzyna Ostrogska urodziła Zamoyskiemu Gryzeldę Konstancję, Joannę Barbarę oraz syna Jana.

³ *fata* – (łac.) losy.

⁴ *dependent* – (łac.) wiszą, zależą od.

⁵ *non caeco et inordinato aliquo affectu* – (łac.) nie za sprawą jakiegoś ślepego i bezładnego uczucia.

⁶ *inter omnia fortunae bona* – (łac.) pomiędzy wszelkimi darami losu.

⁷ *raram in matrimonio felicitatem* – (łac.) rzadką szczęśliwość w małżeństwie.

⁸ *Huc accedit* – (łac.) do tego dochodzi.

⁹ *przystojne* – godne, odpowiednie.

¹⁰ *osławy* – niesławy.

*dotibus*¹ z łaski Bożej nieupośledzone, ale i lata jej już żadnej płodności niepodległe, i *patrimonium*² znaczne, z którym w dom mój weszła. Przykład na ostatek matki³ i siostry⁴ świętobliwych, które *in ipso iuventae et formae flore*⁵ postradawszy małżonków⁶, nie przenieśli się w obce domy, ale z wielkim pobożności i stateczności przykładem dotrzymawają i po śmierci miłości, i onym przed Bogiem i ludźmi miłość i wiarę *etiam post fata*⁷ oświadczają⁸.

Druga ozdoba trzeciej kopijej męskich lat kanclerza naszego: *amor in proximos*⁹. Krzywdę by mu w tym czynił każdy, kto by inaczej o nim rozumiał. Umiał on szanować i miłować przyjaciela jako przyjaciela, a miłując i szanując, rad doznawał recyprokacyjej¹⁰ *amoris et honoris*¹¹, bez której przyjaciółstwo być nie może przyjaciółstwem. Według filozofa: „Amicitiam inibi esse dicimus, ubi est amor reciprocus”¹³.

Aristotel[es]
lib[ro] 2
*Magnorum
moral[ium]*,
cap[ite] 2¹²

¹ *animi et corporis dotibus* – (łac.) pod względem przymiotów umysłu i ciała.

² *patrimonium* – (łac.) majątek otrzymany po ojcu, ojcowizna.

³ Anna Kostczanka-Ostrogska (1572–1635), żona wojewody wołyńskiego Aleksandra Ostrońskiego, matka Katarzyny Ostrońskiej.

⁴ Anna Alojza z Ostrońskich (1600–1654), żona Jana Karola Chodkiewicza, hetmana wielkiego litewskiego i wojewody wileńskiego.

⁵ *in ipso iuventae et formae flore* – (łac.) w samym kwiecie młodości i urody.

⁶ Anna Kostczanka-Ostrogska owdowiała w 1603 r., a jej córka niecały rok po ślubie (1621).

⁷ *etiam post fata* – (łac.) również po śmierci.

⁸ Fragment testamentu Tomasza Zamoyskiego, zob. *Testamenty...*, s. 65–66.

⁹ *amor in proximos* – (łac.) miłość do bliskich.

¹⁰ *recyprokacyjej* – odwzajemnienia (z łac. *reciprocare*).

¹¹ *amoris et honoris* – (łac.) miłości i czci.

¹² Arystoteles w księdze drugiej *Etyki wielkiej*, w rozdziale 2.

¹³ *Amicitiam inibi esse dicimus, ubi est amor reciprocus* – (łac.) „Mówimy, że przyjaźń jest tam, gdzie uczucie to się odwzajemnia” (por. Arystoteles, *Etyka*

Trzecia trzeciej kopijej w pomienionym wieku nieboszczyka naszego ozdoba: *observantia in principem*¹ – poszanowanie majestatu pańskiego. 1 *Reg[um]* 26, czytałem o kopijej przy głowie królewskiej: „Hasta fixa ad caput regis Saul”³. Na co przy głowie? Rozumiem, że nie tylko na to, że kopija, jako piszą Aleksander Neapolitańczyk⁵ i Pauzaniusz⁶, była znakiem królewskim miasto⁷ berła i korony, ale też na obronę głowy królewskiej, kiedy ją król bezpiecznie pokłada na łonie wiernych poddanych, kiedy broni całości⁸ ojczyzny, która panu nie mniej miła i w ochronie jako głowa własna, broni majestatu pańskiego, kiedy mu u siebie i drugich dobrą reputacją poszanowanie, miłość i posłuszeństwo jedna. Dla której obserwancji ku panom⁹ wielce sobie poważali

1 *Reg[um]*²
26,7

Alex[ander]
Neapolit[anus]
lib[ro] 1
Genialium,
cap[ite] 28;
Pausanias in
Beocicis⁴

wielka 2,12). Sylwiusz cytaty zaczerpnął prawdopodobnie z jakiegoś pośredniego źródła, mógł to być opracowany przez Ottona van Veen zbiór *Emblemata Horatiana* [*Emblematy horacjańskie*] (1607), w którym myśl pojawia się w identycznej postaci w subskrypcji emblematu 66 *Amicitiae trutina* [*Waga przyjaźni*].

¹ *observantia in principem* – (łac.) szacunek wobec władcy.

² 1 Księga Królewska (mowa o 1 Sm).

³ *Hasta fixa ad caput regis Saul* – (łac.) „Włócznia wbita przy głowie króla Saula” (1 Sm 26,7).

⁴ Aleksander Neapolitańczyk w pierwszej księdze *Dni świątecznych*, w rozdziale 28; Pauzaniusz w opisie Beocji.

⁵ Alessandro Alessandri (1461–1523), włoski prawnik pochodzący z Neapolu, autor polihistorycznego traktatu *Dies Geniales* [*Dni świąteczne*]. W 28 rozdziale księgi I omawia insygnia władzy w różnych państwach, przy tej okazji wspomina, że włócznie niegdyś zastępowały berło.

⁶ Pauzaniusz (100/110 – po 180), grecki geograf, autor *Wędrówki po Helladzie*. W części poświęconej Beocji (IX 40,11) podaje, że berło władców tej krainy określane było mianem włóczni.

⁷ *miasto* – zamiast.

⁸ *całości* – bezpieczeństwa.

⁹ *Dla której obserwancji ku panom* – ze względu na to poszanowanie władców.

Zamoyskich najaśniejsi królujący w Polsce: Stefan Batory¹, Zygmunt III, Władysław IV², że ich przy boku swoim, przy głowie³, przy buławach, przy pieczęciach kanclerskich jako czułych i wierne życzliwych bezpieczeństwa pańskiej strażników i obrońców stanowili, aby którzy przy głowach pańskich głowy swoje odważali⁴, nagłówniejsze dygnitarstwa koronne *haereditate quadam virtutis*⁵ zawsze zasiadali.

Ozdobił pomienioną lancę *pietate in patriam*⁶. O królu Salomonie wspomina Pismo Boże, że do cekauzu⁷ swego dał być zrobić dwieście kopij z szczerego złota⁸. Rzekłby kto: co do rzeczy⁹ w wojennym i żołnierskim cekauzie złote kopije? Do ozdoby złota kopija pomoże, do bitwy niewiele. Dobrze opatrzył cekauz swój król mądry. Kogóż złoto nie ozdobi? Kogo nie zabije? Jeżeli złota szwajca¹⁰ nie ma nic tak twardego, tak zbrojnego, czego by nie przeszyla¹¹, złota kopija co tak mocnego znajdzie, czego by nie przebiła? Komu wątpliwa być może, że więcej na wojnie dokaze kopija złota niż żelazna, ponieważ *nervus belli pecunia et omnia*

¹ Stefan Batory (1533–1586), książę siedmiogrodzki (od 1571), król Polski (od 1576).

² Władysław IV Waza (1595–1648), od 1632 r. król Rzeczypospolitej i tytularny król Szwecji.

³ Nawiązanie do wcześniejszego cytatu biblijnego (1 Sm 26,7).

⁴ *odważali* – narażali na niebezpieczeństwo, poświęcali.

⁵ *haereditate quadam virtutis* – (łac.) dzięki dziedzicznej cnocie.

⁶ *pietate in patriam* – (łac.) umiłowanie ojczyzny.

⁷ *do cekauzu* – do zbrojowni.

⁸ Zob. 2 Krn 9,15.

⁹ *co do rzeczy* – na co się zdadzą.

¹⁰ *szwajca* – sztych, ostrze.

¹¹ *złota szwajca nie ma nic tak twardego ... czego by nie przeszyla* – zwrot przysłowiowy: „Czegóż ze złota nie przebole szwajca?” (NKPP, *złoto* 20a).

obediunt ei?¹ I żelazo nahartowniejsze stępuje, jeżeli się na złotej osetce nie wyostrzy. A czego żołnierz, któremu płacą zasłużoną trzymają, nie czyni? Nie tak się podczas² prędko sprzysięże na obronę ojczyzny, jako na zniszczenie, ohotniej łup bierze z przyjaciela niż z nieprzyjaciela.

Nietrudno łaskom waszym domyślić się, na co godzę. Kiedykolwiek na kopije Zamoyskich w cekauzie Rzeczypospolitej naszej wspomnicie, inakże³ nie staną w oczach waszych, tylko *hastae aureae*⁴. Aż nie złote kopije były wiecznie pamiętnego Jana Zamoyskiego w Moskwie na tyrana moskiewskiego⁵, w Inflanciech na księżęcia sudermańskiego⁶, w Wołoszech przy Cecorze na Tatary i Turki⁷,

¹ *nervus belli pecunia et omnia obediunt ei* – (łac.) pieniądź jest sprężyną wojny i wszystko zależy od niego; fraza oparta na dwóch źródłach: „*Nervus belli pecunia*” – pieniądź sprężyną wojny (Cyceron, *Filipiki* V 2,5) i „*Pecuniae oboediunt omnia*” – pieniądź pozwala na wszystko (Koh 10,19).

² *podczas* – w tej sytuacji.

³ *inakże* – inne.

⁴ *hastae aureae* – (łac.) złote kopie.

⁵ Nawiązanie do wojny polsko-moskiewskiej z lat 1577–1582, w której Jan Zamoyski jako hetman wielki koronny odgrywał kluczową rolę. Zdobył m.in. zamki Wieliz i Zawołocz, a podczas nieobecności króla dowodził oblężeniem Pskowa; *tyran moskiewski* – Iwan IV Groźny (1530–1584), wielki książę moskiewski (od 1533), w 1547 przyjął tytuł cara Wszechrusi.

⁶ Mowa o wojnie polsko-szwedzkiej z lat 1600–1611. Jan Zamoyski dowodził armią w Inflantach w początkowej fazie konfliktu (1601–1602), później przekazał dowództwo Janowi Karolowi Chodkiewiczowi, wówczas hetmanowi polnemu litewskiemu; *książęcia sudermańskiego* – Karola Sudermańskiego (1550–1611), regenta (1599–1604), a potem króla Szwecji (od 1604), stryja Zygmunta III Wazy.

⁷ Bitwa pod Cecorą stoczona została 19–20 października 1595 r. podczas wyprawy Zamoyskiego do Mołdawii. Naprzeciw siebie stanęły wojska polskie i tatarskie, którym wsparcia udzieliły posiłki tureckie; *w Wołoszech* – tj. w Mołdawii.

w Multanach na Mihala¹, pod Krakowem i pod Byczyną na gromadne wojska niemieckie?² Czy nie złote kopije nieboszczykowski były, kiedy za każdą okazją niebezpieczeństwa na Rzeczpospolitą znacznym sumptem, z gromadną kupą³ rycerstwa swego i często w osobie własnej nie omieszkawał posielkować wojska koronnego i z nim bronić ojczyzny miłej? Nie wiem, by która była za męskich lat jego z nieprzyjacielem koronnym zabawa, w której by nie był znacznym ratunkiem i wczesną⁴ pomocą hetmanom obozującym. Umiałbyś o tym rzetelniej powiedzieć, szczęśliwy żołnierstwa jego ukraiński regimentarzu, wiecznej pamięci godny Stefanie Chmielecki, wojewodo kijowski⁵, kiedyś na sławę jego i dobre imię twoje odważnie robiąc, tak wiele obficie płukał posoką tatarską pola podolskie i ukraińskie. A ty, co o tym rzeczesz, wielmożny kasztelanie bełski Macieju Leśniowski?⁶ Czy nie złote

¹ Mowa o wyprawie Zamoyskiego na Wołoszczyznę przeciwko Michałowi Walecznemu (1557–1601), gospodarowi Wołoszczyzny (1593–1600) i Mołdawii (1600) oraz księciu siedmiogrodzkiemu (1600). Punktem kulminacyjnym tej ekspedycji była bitwa pod Bukowem (20 X 1600), w której dowodzone przez Zamoyskiego wojska pobiły siły wołoskiego hospodara.

² Mowa o odparciu arcyksięcia Maksymiliana III Habsburga (1558–1618) obranego (1587) przez część szlachty na króla Rzeczypospolitej. Tronu jednak mimo prób zbrojnych nie udało mu się zająć. Wpierw został odparty spod murów Krakowa (24 XI 1587), a następnie pokonany i pojmany przez Zamoyskiego pod Byczyną (24 I 1588).

³ z *gromadną kupą* – z licznym oddziałem.

⁴ *wczesną* – następującą we właściwym czasie.

⁵ Stefan Chmielecki (ok. 1580–1630), wojewoda kijowski (od 1629), strażnik wielki koronny, starosta owrucki i taborowski; cieszył się sławą wytrawnego żołnierza. Od 1621 r. pełnił służbę u Tomasza Zamoyskiego jako dowódca oddziałów strzegących pogranicza z Turcją. Wsławił się m.in. w trakcie bitwy pod Martynowem (20 VI 1624), gdzie rozbito siły tatarskie.

⁶ *Macieju Leśniowski* – zob. objaśn. 6 na s. 85.

były kopije one pana i dobrodzieja twego, któreś widział za powodem¹ jego do obozu chocimskiego przeciw nawałności bisurmańskiej² porządnie³ od rotmistrzów jego wprowadzone?⁴ Kto by ożywił zmarłe kości twoje w tym kościele spoczywające, odważny poruczniku i rotmistrzu Janie Świeżyński⁵, żebyś nam wystawił mężną odwagę pułkownika twego, któreś się przypatrzył i zadziwił za Cybelnikiem, gdzie gromił i przykarał wyuzdaną rozpustę rebelizantów⁶ kozackich? Kto na koniec nie przyzna szczerego złota kopijom nieboszczyka kanclerza, którymi w Prusiech pod Gniewem⁷ przebił katafrakty sudermańskie⁸ i na wylot przeszywał kolety i kabaty⁹ szwedzkie, pod bokiem pana obozującego¹⁰, gdzie tak odważnie w płomienistą strzelbę¹¹ z swemi wskoczył, że gdyby było nie *fatum*¹² jakieś sławie nieśmiertelnej a pokojowi ojczyźnie porządanemu przeciwne, przygasiłby był i podobno dogą-

¹ *za powodem* – za sprawą.

² Mowa o wojskach tureckich.

³ *porządnie* – w sposób uporządkowany.

⁴ Jan Zamoyski zajął Chocim 27 sierpnia 1595 r. podczas pierwszej interwencji w Mołdawii mającej na celu osadzenie na tamtejszym tronie Jeremiego Mohyły.

⁵ Jan Świeżyński, porucznik chorągwi na służbie Tomasza Zamoyskiego, któremu ocalił życie w starciu z Kozakami pod Cybelnikiem (3 XI 1624), w środkowej Ukrainie w pobliżu miasta Czerkasy.

⁶ *rebelizantów* – buntowników.

⁷ Mowa o bitwie z siłami szwedzkimi pod Gniewem (22 IX – 1 X 1626).

⁸ *katafrakty sudermańskie* – tu: szwedzkie oddziały (dosł. jazdę pancerną).

⁹ *kolety i kabaty* – różne rodzaje kaftanów: kolet to kaftan skórzany z długimi rękawami, przeważnie noszony pod pancerzem; kabat to kaftan bez rękawów podszyty futrem lub podszewką.

¹⁰ Pod Gniewem dowodził Zygmunt III Waza.

¹¹ *w płomienistą strzelbę* – pod ostrzał z broni palnej.

¹² *fatum* – (łac.) los.

sił pożaru Rzeczypospolitej wielce szkodliwego. Opuszczam wiele inszych okazji i znacznych spez¹ jego k woli dobru pospolitemu podjętych, aby był *ornaret pietate patriam*².

Przydam ostatnią ozdobę trzeciej kopijej: *religionem in Deum et in Ecclesiam*³, bez której jednej wszystkie wzywz pomienione mniej by abo nic ozdobne były. Pisze Iustinus *ex Trogo*⁴, że u starych Egipcyjan *hasta fuit hieroglyphicum divinitatis*⁵, stąd kopijej Agamemnonowej⁷, jako Homerus świadczy⁸, cześć boską oddawali Cheronejczycy beotyccy⁹. Zabobony to pogańskie. Lepsza, co Baronius¹⁰ pisze o kopijej Konstantyna Wielkiego, że

¹ *spez* – wydatków.

² *ornaret pietate patriam* – (łac.) ozdobił czią ojczyznę.

³ *religionem in Deum et in Ecclesiam* – (łac.) wiarę w Boga i Kościół.

⁴ Justyn (III w. n.e.), rzymski historyk, autor *Zarysu dziejów powszechnych*, zawierającego wypisy z niezachowanego dzieła historyka Pompejusza Trogusa (I w. p.n.e./ I w. n.e.). Użyta przez Sylwiusza fraza *ex Trogo* ('z Trogusa') wskazuje na dzieło Justyna, który pisze (XLI 3) o otaczaniu czią włóchni jako symbolu religijnego.

⁵ *hasta fuit hieroglyphicum divinitatis* – (łac.) włóchnia była symbolem boskości.

⁶ Pierio Valeriano w księdze 42.

⁷ *kopijej Agamemnonowej* – włóchni Agamemnona, mitycznego króla Argolidy i przywódcy Greków w wojnie trojańskiej.

⁸ W poematach Homera nie ma informacji na ten temat. Poeta przywołany został wskutek błędnej informacji u Valeriana (*Hieroglyphica* XLII 28), z którego korzystał kaznodzieja. O czczeniu włóchni Agamemnona w Cheronei pisze Pausaniasz (*Wędrówka po Helladzie* IX 40,11).

⁹ *Cheronejczycy beotyccy* – mieszkańcy Cheronei, miasta położonego w Beocji; informacje na temat religijnej roli włóchni Sylwiusz powtarza za Valerianem (*ibidem*).

¹⁰ *Baronius* – zob. objaśn. 8 na s. 55. Baroniusz wiadomość tę podał w *Rocznikach* pod rokiem 312.

zostawszy chrześcijaninem, urobić z niej krzyż Chrystusów¹ kazał, aby co było *signum timoris*², odmieniło się w *signum clementiae*³ i cześć ukrzyżowanego.

Miały to kopije Zamoyskiego naszego, że zawsze i na każdym miejscu ochraniały honoru boskiego i większej chwały Pana Boga tak publicznie, jako i prywatnie przestrzegały. Kto się bowiem na przeszłych konwentach publicznych konwokacyjej i elekcyjej pana dziś szczęśliwie królującego spiknionej⁴ i na zgubę religijj ś[więtej] z rozmaitych sekt jadowicie sforsowanej⁵ niewierności żywiej i stateczniej oparł?⁶ Oparł się miłujący cześć Boską kanclerz Zamoyski *ceu fulmen trifidum contra belluam trifaucem*⁷. Kto fakcye⁸ zawsze Kościołowi ś[świętemu] i rzeczom pospolitym szkodliwe upornych schizmatyków mądrze wytykał i rozparał?⁹ Wytykał i rozparał kanclerz Zamoyski. Kto im wymierzone i, jako

¹ *Chrystusów* – Chrystusowy.

² *signum timoris* – (łac.) symbolem strachu.

³ *signum clementiae* – (łac.) symbol łaskawości.

⁴ *spiknionej* – zebranej, zwołanej.

⁵ *sforsowanej* – natężonej, wysiłonej.

⁶ Mowa o uzyskanych przez prawosławnych przywilejach oraz legalizacji hierarchii Kościoła prawosławnego, co miało miejsce podczas elekcji Władysława IV (1 XI 1632) i zostało potwierdzone na sejmie koronacyjnym 1633 r. Tomasz Zamoyski, będąc wówczas podkanclerzym koronnym, odmówił przypieczętowania stosownych dokumentów bez zgody papieża.

⁷ *ceu fulmen trifidum contra belluam trifaucem* – (łac.) niczym rozszczępiony na trzy piorun przeciwko bestii o trzech paszczach; aluzja do trzech herbowych kopii Zamoyskich. Fraza *fulmen trifidum* poetom rzymskim oraz nowolacińskim często służyła na określenie pioruna Jowisza. Epitetem *trifaux* obdarzano natomiast Cerbera.

⁸ *fakcye* – stronnictwa.

⁹ *rozparał* – rozbijał.

to umie niezbyta *importunitas*¹, wyciśnione przywileje na akademiję, kto prezenty na pseudowładcytwa² zatrzymał, nie wydał, nie pieczętował?³ Wielki kanclerz Zamoyski. Kto goręcej obojga stanu konsultujących przestrzegał, upominał, aby się przy wierze ś[więtej] katolickiej przeciwnym stronom, by też do utraty majątności i zdrowia samego zastawiali?⁴ Przestrzegał i często upominał kanclerz Zamoyski. Kto poważną radą dopomógł, że nam dziś przy boku fortunnie panującego osiadła w Koronie najaśniejsza Renata Cecylia⁵, w wierze ś[więtej] spłodzona i wychowana, a nie insza? Dopomógł między wielą skuteczny kanclerz Zamoyski.

A o prywatnym jego ku Panu Bogu nabożeństwie co więcej rzecz mogę, czego by wiele inszych nie wiedziało? Kto bowiem z panów wielkich i zabawnych⁶ codziennie i nabożnie mszy ś[więtej] słuchiwał aż do samej śmierci? Kto z większym nabożeństwem i częściej sakramentów ś[więtych] zażywał? Kto festa⁷ Narodzenia Pańskiego, wielkanocne, Ciała Bożego i Wniebowzięcie Matki Bożej⁸ pilniej

¹ *importunitas* – (łac.) beczelność, ciągle żądanie.

² *pseudowładcytwa* – fałszywe władcytwa, tj. fałszywe nadania kościelne. Sylwiusz, posługując się tym terminem, kwestionuje prawowitość biskupstw prawosławnych.

³ Zapewne chodzi o odmowę przypieczętowania przywileju na założenie prawosławnej akademii w Kijowie.

⁴ Być może mowa o mediacjach Zamoyskiego pomiędzy duchownymi senatorami i obozem różnowierczym w 1627 r. Spór wybuchł po zatwierdzeniu przez sejm kary więzienia dla Samuela Bolestraszyckiego za przetłumaczenie na polski kalwińskiego traktatu *Heraklit albo O próżności świata* Piotra de Mulin.

⁵ Cecylia Renata Habsburżanka (1611–1644), królowa Polski, żona Władysława IV, córka cesarza Ferdynanda II.

⁶ *zabawnych* – zapracowanych, zajętych.

⁷ *festa* – święta.

⁸ *Wniebowzięcie Matki Bożej* – Święto Matki Boskiej Zielnej (15 VIII).

i uroczystościę obchodził? Kto Chrystusowi Panu w sakramencie naświetszym zakrytem większą poćciwość zostawił i jawnie ufundował, aby go kapłan pod baldachinem z pięcią kleryków przybranych¹ do każdego chorego niósł i odnosił? Kto tegoż Boga w Wielki Czwartek do nóg apostoelskich upokorzonego pokorniej wyrażał i naśladował, kiedy trzynastom² ubogim w nowe szaty przybranym nogi rękami swemi umywał i całował, sam przy stole pańskimi potrawami karmił i jałmużną znaczną opatrował? Czego w ostatni Wielki Czwartek nie zaniechał, gdzie lubo dla boleści nóg o swej mocy chodzić nie mógł, jednak na krześle do nóg ubogich przynosić się kazał i nogi wszystkich rękami także pokurczonemi, jako mógł nalepiej, umywał. Kto w Wielki Piątek ciało swoje subtelne³ i schorzałe niedospaniem, niejedzeniem, krwawym biczowaniem, grobów i szpitalów⁴ nawiedzaniem więcej utrudził i utrapił? Rzadki w takowych aktach, a daj Boże, aby miał wielu równych naśladowców. Z tego nabożeństwa ku Panu Bogu wychodziły częste i znaczne jałmużny zakonnym i ubogim ludziom. Z tego *pia legata*⁵ na kościoły, na kaplice, na szpitale naznaczone. Z tego fundacje zakonnikom k woli poddanym w niewierności po majątnościach jego

¹ z *pięcią kleryków przybranych* – z przydanymi pięcioma klerykami.

² Obmycie nóg nawiązuje do obrzędu ustanowionego przez Chrystusa podczas ostatniej wieczerzy, kiedy obmył nogi swoich dwunastu uczniów (zob. J 13,1–15). W trakcie tego obrzędu często obmywa się jednak nogi trzynastu osobom, co związane jest z legendą o Grzegorzcu Wielkim. Miał on ponoć w zwyczaju regularnie obmywać nogi dwunastu ubogim. Pewnego razu gdy to uczynił, spostrzegł, że na obmycie czeka jeszcze jeden obcy, któremu także obmył nogi. Przybysz ten okazać się miał aniołem.

³ *subtelne* – osłabione, wątłe.

⁴ *szpitalów* – zob. objaśn. 8 na s. 72.

⁵ *pia legata* – (łac.) zapisane świadczenia na pobożne cele.

żyjącym¹ i ginącym umysłem dobrym i dobrowolnym uczynione, a nie z musu jakiegoś albo nieuważnie, jako się z tym jeden chlebojedzca² jego m[os]ci niewstydliwie ozwał i uwłocznym³ językiem śmiał krzywdę czynić dobrodziejowi zmarłemu. Z tego mandaty na popy odszczepieńskie, aby się do Zamościa z prawami prezentowali i w majątnościach jego odszczepieństwa nie zamnażali⁴. Z tego na bluźnierce Boga w Trójcy jedyne⁵, żeby się w pewnym i zamierzonym czasie albo do wiary ś[więtej] nawracali, albo wyprzedali⁶. Z tego afektu ku ści boskiej i ś[więtemu] Kościołowi powtórzył złote one słowa ojcowskie i za jedno dziedzictwo synowi jednemu podał:

„Na końcu zdało mi się przypomnieć synowi memu admonicyj⁷ dziada jego, a ojca mego, i jakoby *de manu in manum*⁸ podać, aby i on, jeśliby go P[an] Bóg i lat dochował, i dom mój w nim pomnożyć raczył, toż podał *postero*⁹. Naprzód co się wiary ś[więtej]

¹ *fundacje zakonnikom k woli poddanym w niewierności ... żyjącym* – prawdopodobnie chodzi o nadania dla zakonników greckokatolickich lub prawosławnych.

² *chlebojedzca* – sługa na utrzymaniu, darmożjad.

³ *uwłocznym* – urągającym. Nie udało się ustalić, o kim konkretnie mowa.

⁴ Mowa o wydanym przez Zamoyskiego uniwersale z 16 XI 1637, w którym nakazał wszystkim parochom (proboszczom prawosławnym i greckokatolickim) z dóbr wołyńskich przybyć do Zamościa w celu uzyskania prezydentury (zgody na objęcie parafii). Zgodę taką mogli uzyskać jednak jedynie grekokatolicy, w efekcie czego kapłani prawosławni od tego momentu kierowali swoimi parafiami nielegalnie.

⁵ Mowa o arianach, którzy nie uznawali dogmatu o Trójcy Świętej.

⁶ Mowa o uniwersale wydanym przez Zamoyskiego w 1637 r., który zmuszał zamieszkujących Szczepieszyń arian do opuszczenia miasta i ordynacji lub przyjęcia katolicyzmu.

⁷ *admonicyj* – upomnienie.

⁸ *de manu in manum* – (łac.) z ręki do ręki.

⁹ *postero* – (łac.) następca.

katolickiej tycze, nie mogą go *gravius ac sanctius*¹ upomnieć, jako mię ojciec mój, którego *quanto me maior*² był, iż w błędzie się urodziwszy³, *tautae prudentiae*⁴ będąc, sam go uznał, ma być *exemplum*⁵ ważniejsze niż moje, który w tej wierze żyję, w którejem się urodził. Niech przeto często czyta sobie i w głowę wbija złote jego słowa, któremi Kościół ś[więty] smakuje sobie dyskurs swój⁶ o religiej ś[więtej], konkludując: *in qua felicius est mori, quam ab initio nasci, cum non nasci satius sit, quam in hac non mori*⁷.

Z tegoż źródła pobożności i druga przestroga powtórzona z ojcowskiego testamentu, aby się tenże jedynak trzech rzeczy za żywota swego wystrzegał, jeżeli chce w całości⁸ i przy boskim błogosławieństwie dom swój zatrzymać i potomnie zostawić⁹. Naprzód herezyjey i wszelakiej niewierności, a potym cielesnej nieczystości, na koniec chleba duchownego¹⁰. Rozumiejąc, że jeden bochenek duchowny całe gumna¹¹ wyjeść może, nie inaczej jeno

¹ *gravius ac sanctius* – (łac.) poważniej oraz uroczysiej.

² *quanto me maior* – (łac.) o ile większy ode mnie.

³ Jan Zamoyski urodził się w rodzinie kalwińskiej, w tej wierze wychowany był także przez swojego ojca Stanisława, starostę bełskiego.

⁴ *tautae prudentiae* – (łac.) takiej roztropności.

⁵ *exemplum* – (łac.) przykład.

⁶ *smakuje sobie dyskurs swój* – znajduje upodobanie w swoim dyskursie.

⁷ *in qua ... non mori* – (łac.) w której przyjemniej jest umrzeć niż się narodzić, a lepiej jest nie rodzić się wcale, gdy nie można było w niej umrzeć. Akapit inspirowany testamentem Tomasza (zob. *Testamenty...*, s. 77).

⁸ *w całości* – nienaruszony, zabezpieczony.

⁹ Ponowne odwołanie do testamentu Tomasza (zob. *ibidem*).

¹⁰ *chleba duchownego* – dóbr duchownych.

¹¹ *gumna* – spichlerze, stodoły.

jako bochenek Gedeonów¹, który madyjańskie obozy² powywra-
cał, abo kłosy nieplenne³ faraonowe, które plon wszystkich nastę-
pujących lat wytrawiły. Niech się komu z świeckich lubo tuczy
w tę nadzieję *pinguis est panis Christi*⁴, my duchowni z prorokiem
rzeczymy, palcem ukazując, co „comedistis et non estis saturati”⁶.

Stąd na ostatek poszło i trzecie upomnienie ojca do syna
z strony⁷ rodzicielki jego: „Upominam też syna mego i błogosła-
wieństwem ojcowskim obowiązuje, aby matce po P[anu] Bogu
*primo loco*⁸ służył i starał się, aby *orbitatem eius*⁹ żadnym swym
nieposłuszeństwem urażać nie śmiał, pamiętając nie tylko na przy-
kład mój *in ipso aetatis fervore*¹⁰, ale i dziada swego, który macochę¹¹

¹ *bochenek Gedeonów* – Gedeon, postać biblijna, izraelski sędzia i do-
wódca wojskowy; w trakcie wojny z Midianitami jeden z jego żołnierzy
miał sen, w którym bochenek chleba wtoczył się do obozu wroga i powy-
wraçał wszystkie namioty, co miało zwiastować przyszłe zwycięstwo Gede-
ona (Sdz 7,13).

² *madyjańskie obozy* – Midianici, plemię przedstawione w Biblii, pro-
wadziło wojnę z Izraelitami w czasie wyjścia z Egiptu, zamieszkowało krainę
Midian (dzisiejsza północno-zachodnia Arabia Saudyjska).

³ *kłosy nieplenne* – kłosy bez ziaren; nawiązanie do snu faraona, w któ-
rym siedem pustych kłosów oznaczających siedem lat suszy pochłonęło sie-
dem zdrowych kłosów oznaczających siedem lat urodzaju (Rdz 41,5–7).

⁴ *pinguis est panis Christi* – (łac.) chleb Chrystusa jest bardzo pożywny.

⁵ Księga Aggeusza.

⁶ *comedistis et non estis saturati* – (łac.) „zjedliście, lecz nie jesteście na-
syceni” (Ag 1,6).

⁷ *z strony* – w sprawie.

⁸ *primo loco* – (łac.) na pierwszym miejscu.

⁹ *orbitatem eius* – (łac.) jej wdowieństwa.

¹⁰ *in ipso aetatis fervore* – (łac.) w kwiecie wieku.

¹¹ Mowa o Annie Orzechowskiej, drugiej żonie Stanisława Zamoyskiego
(1519–1572), ojca Jana.

*alias sibi infestam humeris propriis propter venerationem contubernii parentis*¹ dźwigał².

Zaczynam jakie miał boskie błogosławieństwo, jakie szczęście bez odmiany *in rebus arduis, saecula loquuntur*³. Stawcie teraz, przeznaczeni słuchacze, Dawida Salomonowi, Tobiasza starego młodemu Tobiaszowi⁴, ś[więtego] Ludwika, króla francuskiego tego imienia trzynastego, synowi Ludwikowi⁵ – bojaźń boską, grzechu zbrzydzenie, matek pozostałych poszanowanie, cnoty miłość testamentem legujących⁶. Egzaminujcie⁷, jeżeli się podoba, testamenty, to najdziecie, jak pobożne testamenta święci według serca Bożego mężowie potomstwu zostawowali. Taki jaśnie wielmożny Tomasz Zamoyski swojemu zostawił potomkowi.

¹ *alias sibi infestam ... parentis* – (łac.) mimo że była mu wroga, dźwigał ją na własnych barkach ze względu na poszanowanie jej związku z jego ojcem.

² Fragment testamentu Tomasza (zob. *Testamenty...*, s. 67–68).

³ *in rebus arduis, saecula loquuntur* – (łac.) w trudnej sytuacji, mówią wieki.

⁴ Stary Tobiasz i młody Tobiasz, ojciec i syn, bohaterowie starotestamentowej Księgi Tobiasza, uznawani za wzory zasad moralnych.

⁵ Prawdopodobnie chodzi o Ludwika IX Świętego (1214–1270) i jego zmarłego w wieku 16 lat syna o tym samym imieniu. Sylwiusz, numerując władców Francji, brał pod uwagę także królów z państwa środkowofrankijskiego oraz wschodniofrankijskiego, stąd Ludwikowi Świętemu przyporządkował numer XIII.

⁶ *testamentum legujących* – nakazujących w testamencie. Wskazówki wymienione przez kaznodzieję zaczerpnięte zostały z pouczenia danego przez starego Tobiasza młodemu (Tb 4,3–21). Podobne słowa skierował do Salomona także umierający Dawid (1 Krl 2,1–11) oraz znajdujący się na łożu śmierci Ludwik IX do syna Filipa (*Hisotriae Francorum ab Anno Christi 900 ad annum 1285* [*Historia Franków od roku 900 do 1285*], Francofurti 1596, s. 468–469).

⁷ *Egzaminujcie* – badajcie.

Lipsius,
Libro
constitu-
t[ionum] 1,
c[apite] 2¹

Petrus
Damianus,
Serm[onae]
19³

Lib[er]
de Abra-
ham[o]⁷

Dion
Chryso-
st[omus],
Orat[io]ne¹⁰
4

Była tedy w tym kanclerzu pobożność ona, którą opisał Iustus Lipsius: „Pietas est legitimus et debitus honor et amor in Deum et parentes”², w której nie tylko sam doskonale postąpił, ale ją też jako dziedzictwo jedno testamentem kochanemu jedynakowi legował, aby jako radzi Petrus Damiani⁴: „Iuxta conversationem parentum provenirent merita filii et honestis parentibus proles honesta responderet”⁵, aby w żadnej rzeczy nie wydawał⁶ pobożnych i świętych przodków swoich, ponieważ jako mówi Philo⁸: „Eadem sunt vitae patrum ac leges posterorum”⁹. Wspomina Dion Chrysostomus¹¹ (*Orat[io] 4*), że u Tebańczyków¹² była

¹ Lipsjusz w 1 księdze *Konstytucji*, w rozdziale 2.

² *Pietas ... parentes* – (łac.) „Pobożność to ustanowione i należne poszanowanie oraz umiłowanie wobec Boga i rodziców”. Formuła ta nie jest cytatem z Lipsjusza, a raczej stanowi wniosek wyciągnięty z definicji *pietas*, jaką belgijski uczony podał w *Politicorum libri [Traktat o polityce]* (I 2–5).

³ Piotr Damiani, *Kazania* 19.

⁴ Piotr Damiani (1007–1072), święty katolicki i doktor Kościoła, biskup Ostii, kardynał.

⁵ *Iuxta conversationem ... honesta responderet* – (łac.) „Z tego, jak żyją rodzice, wynikały zasługi potomstwa, a zacni rodzice byli wynagradzani zasnymi dziećmi” (P. Damiani, *Sermones [Kazania]* 28,141).

⁶ *wydawał* – zdradzał.

⁷ Księga o Abrahamie.

⁸ Filon Aleksandryjski (przed 10 p.n.e. – po 40 n.e.), żydowski filozof i teolog.

⁹ *Eadem sunt vitae patrum ac leges posterorum* – (łac.) „Tym samym są żywoty ojców i prawa potomków” (Filon Aleksandryjski, *De Abrahamo [O Abrahamie]*).

¹⁰ Dion Chryzostom w mowie 4.

¹¹ Dion Chryzostom (ok. 40 – ok. 120), grecki filozof osiadły w Rzymie, zwolennik szkoły cynickiej.

¹² *u Tebańczyków* – u mieszkańców Teb, głównego miasta Beocji.

familija jedna spartanów¹, z których każdy prawem jakoby przyrodzonym rodził się z znakiem kopiej na ciele i którego bez tej cechy znajdowali, nie znali² za swego³. Tak się Zamoyscy rodzą po walecznym Floryjanie Szariuszu. Biorą od niego dziedzicznym prawem za klejnot trzy kopije, a przy nich wszelką sposobność do usługi Rzeczypospolitej do pobożności i bojaźni Bożej.

Potomku jedyny pod tem klejnotem urodzony, czego w tak cnotami chrześcijańskimi bogatem klejnocie nie znajdziesz? Znajdziesz jasny wizerunek młodości dziecinnej nader pobożnie wychowanej, obaczysz przyszłego młodzieństwa twego obraz ślicznie wykonterfetowny, stanieć w oczach twoich czasu swego prototyp⁴ ojcowski jako chwalebnie i ozdobnie będziesz miał prowadzić męskie lata twoje. A jeślić Bóg, czego serdecznie życzę, dalej nad ojca twego wieku przedłuży, upatrzysz w sławnym dziadu twoim, jako świątobliwie będziesz miał ukoronować szedziwość twoją, żebyś mu nie tylko imieniem, ale latami, cnotami, wielkimi godnościami, światu sławnymi tryumfami, ojczyźnie wiekuiście pamiętnymi przysługami, *pace et tranquillitate donata republica*⁵ wyrównał, a jeśli bez urazy tak wielkiego dziada twego rzecz mogę, tam zaczął, gdzie on skończył.

Niechże już zostanie u łask waszych dosyć wywodna rzecz⁶ moja, że jaśnie wielmożny je[go] m[ości] p[an] Tomasz Zamoyski, kanclerz wielki, stanął we wszystkim życiu swoim znaczną ozdobą

¹ *spartanów* – mowa o mitycznych „zasianych” (gr. Σπαρτοί), wojownikach wyrosłych ze smoczych zębów zasianych przez Kadmosa, założyciela Teb.

² *nie znali* – nie uznawali.

³ Zob. Dion Chryzostom, *Oratio* 4,23.

⁴ *prototyp* – wzorzec.

⁵ *pace et tranquillitate donata republica* – (łac.) państwem obdarzonym spokojem i pokojem.

⁶ *dosyć wywodna rzecz* – zawierająca wystarczającą liczbę dowodów mowa.

z większą światłością kopijom Zamoyskich. Niech z osobna każdej podpisany będzie swój tytuł. Pierwszej: *Hasta pueritiae optime institutae*¹. Drugiej: *Hasta adolescentiae honeste constitutae*². Trzeciej: *Hasta virili aetatis gloriose transactae*³. A nad nimi niech wszystkim narysują *lemma* ono rzymskie⁴: *Hastae Zamosciorum salutis*⁵, a słusznie, bo pod rzymską kopiją podczas karystyje⁶ z snopkiem wystawionej przedawano, kupowano, zyskowano i zbywano, często i utracano⁸, lecz pod kopijami Zamoyskich majątności ślacheckie i koronne od nieprzyjaciół opanowane, odiskane⁹ były. Działki rodzicom, rodzice działkom, małżonki mężom, męża małżonkom zabrane w niewolę odbierano i sowicie odbijano. O, kto by nam był dał tę pociechę setnej starości, nagodniejszy kanclerzu wielki, żebyś był z tak ozdobionymi kopijami twemi dojrzał szedziwego wieku i pobożnie przeżyte lata twoje ćcigodną starością ukoronował! Nie wątpię, żeby się było przyczyniło więcej z tobą i od ciebie Kościołowi ś[więtemu] potrzebnej obrony, ojczyźnie zwykłej pomocy, pańskiemu majestatowi powinno go uszanowania, w senacie koronnym prędkiej i zdrowej rady, ubogim i utrapionym pańskiego ratunku, a w domu osierociałym ojcowskiej opatrności i potrzebnego wychowania. Ale że cię nad żadości nasze z wyroku boskiego śmierć wysłana na plac ostatnie-

¹ *Hasta pueritiae optime institutae* – zob. objaśn. 1 na s. 53.

² *Hasta adolescentiae honeste constitutae* – zob. objaśn. 6 na s. 67.

³ *Hasta virili aetatis gloriose transactae* – zob. objaśn. 4 na s. 87.

⁴ *lemma* ono rzymskie – (łac./pol.) owo łacińskie motto.

⁵ *Hastae Zamosciorum salutis* – (łac.) Włócznie ocalenia Zamoyskich.

⁶ *karystyje* – nieurodzaju.

⁷ Celiusz Rodiginus w księdze 21.

⁸ Informację o tych zwyczajach powtarza kaznodzieja za: Lodovico Ricchieri, *Lectio[n]um antiquarum libri* [Wykłady o starożytności] XXI 16–17.

⁹ *odiskane* – odzyskane.

go kopijowania wyzwala i na ciele twoim długo schorzałym swoje śmiertelne *hastiludium*¹ wyprawiała. Mam nadzieję w miłosierdziu boskim, mam w przyczynie Matki Bożej, wielkiej dobrodziejki twojej, mam protekcję patrona twojego Tomasza ś[więtego], któremuś tę bazylikę ojcowskim sumptem wystawioną znacznie przyozdobił i więcej przyozdobić nakazał, że luboś na ciele ostatnie² upadł, jednak duchem twoim dosyć skruszonym i często sakramenty świętymi opatrzonym, złożyłeś ładnie do pierścienia szczęśliwej wieczności³ i odbierasz albo odbierzesz wkrótce biegów twoich przykładnych i świątobliwych *bravium*⁴ ono, któreś Sędzia żywych i zmarłych od wieku przejrzał, w męce swej zasłużył, a po śmierci twojej jako sprawiedliwy dawca oddał albo odda. Żyj z Nim co rychlej, żyj w Nim szczęśliwie, żyj i chwal Go z świętymi jego na wiekuiste czasy. Amen.

¹ *hastiludium* – (łac.) popisy kopią.

² *ostatnie* – ostatnio.

³ *złożyłeś ładnie do pierścienia szczęśliwej wieczności* – przenośnie: godnie odszedłeś z tego świata; nawiązanie do ćwiczenia rycerskiego, zob. objaśn. 7 na s. 65.

⁴ *bravium* – (łac.) nagrodę.

PALLAS
TRZYKOPIYNA

Oświeconego Domóstwa,
JCH MCIOW PANOW ZAMOYSKICH
Pod czas Pogrzebu

Jasnie Wielmożnego Pána, Iego Mści Pána
T H O M A S Z A
Z A M O Y S K I E G O,

Ná Zamościu
K A N C L E R Z A

Wielkiego Koronnego, Generała Krákovskiego
Knyżynskiego, Rábsztynskiego, Sokálskiego,
Nowotárskiego, &c. &c. STAROSTY.

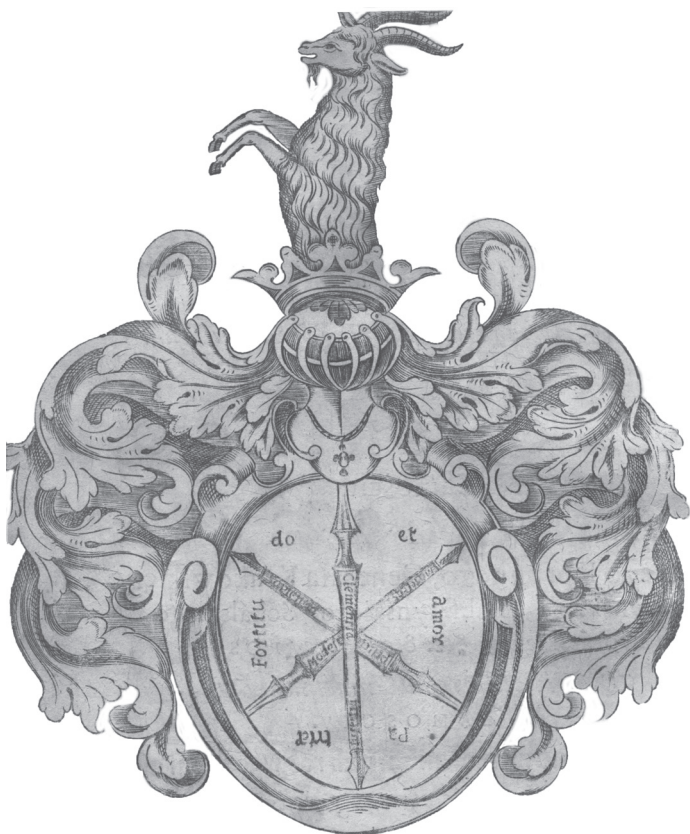
W Kościele Oyców Fránciřkanów
W Z A M O S C I V.

Przy zgromáczeniu niemátem zacnych różnego stanu osob.

Przez Wielebnego Oycá
X. M A R K A K O R O N E,
Doktora Pismá świetego, Prowincyała Prowinciey
Ruřkiej y Litewskiej, Zakonu Fránciřská świe-
tego Conwentuałow, Kazániem obwołána.

Roku Páńskiego 1638. dnia 11. Lutego.

Pallas trzykopijska
oświeconego domostwa
ich m[os]ciów panów Zamoyskich
podczas pogrzebu jaśnie wielmożnego pana,
jego m[o]ści pana Tomasza Zamoyskiego
na Zamościu,
kanclerza wielkiego koronnego,
generała krakowskiego,
knyszyńskiego, rabsztyńskiego, sokalskiego,
nowotarskiego *etc., etc.* starosty,
w kościele ojców franciszkanów w Zamościu
przy zgromadzeniu niemałym zacnych
różnego stanu osób,
przez wielbnego ojca ks. Marka Koronę,
doktora Pisma Świętego,
prowincjała prowincyjnej ruskiej i litewskiej
zakonu Franciszka świętego konwentualów,
kazaniem obwołana
Roku Pańskiego 1638, dnia 11 lutego

Heroum iacet iam flos immortalis
Thomas Zamoyski¹

¹ *Heroum ... Zamoyski* – (łac.) Poległ już nieśmiertelny kwiat bohaterów, Tomasz Zamoyski. Subskrypcja stanowi nawiązanie do emblematu Adreasa Alciatusa *Strenuorum immortale nomen* [Nieśmiertelne imię bohaterów], przywołanego przez Koronę w dalszej partii kazania; zob. s. 115–116.

Wielmożnemu panu,
jego mości p[anu] Janowi Zamoyskiemu¹ na Zamościu,
nieśmiertelnej pamięci cnót wielkich
Tomasza Zamoyskiego,
kanclerza koronnego wielkiego,
starosty i generała krakowskiego *etc.*, *etc.*,
synowi, staroście kałuskiemu,
łaski Bożej i zdrowia

Lubo to, wielmożny m[os]ciwy panie starosto, powieki oczu w[asz]m[ości], mego m[os]ciwego pana, płaczących po ześciu z świata godnej pamięci jaśnie wielmożnego jegom[ości] pana Tomasza Zamoyskiego, kanclerza wielkiego koronnego, a w[asz-]m[ości] rodzica miłego, jeszcze otarte nie oschły, poważylem się jednak żałosnego pogrzebu jego pamięci tym kazaniem moim odnowić, trzymając się onych słów, które Seneka napisał: „*Quod acerbum fuit retulisse iucundum est*”³. A to ze dwu przyczyn, jeśli w[asz]m[osć], mój m[os]ciwy pan, i ktokolwiek wiedzieć zachce, uczynilem.

Seneca,
Epist[ola]
78²

Pierwsza, abyś w[asz]m[osć], mój m[os]ciwy pan, poważne sprawy rodzica swego w tym kazaniu często czytając i przeglądając, onych naśladował. Tak abowiem Marcus Aurelius cesarz⁴, umierając, syna swego⁵ napominał: „*Deos, mi filii, precor immortales, ut*

¹ Zob. objaśn. 1 na s. 42.

² Seneka w liście 78.

³ *Quod acerbum fuit retulisse iucundum est* – (łac.) „Miło jest wspominać o rzeczach przykrych” (Seneka, *Listy moralne* 78,14).

⁴ Marek Aureliusz (121–180), rzymski cesarz i filozof.

⁵ Mowa o Kommodusie (161–192), panującym po śmierci Marka Aureliusza.

talia sint opera tua, qualia mihi verba reperies”¹. Bogów moich, synu mój, nieśmiertelnych proszę, aby takowe postęпки twoje były, jakowe słowa ode mnie przyjmujesz.

Druga, aby wiekuista sława tak wielkiego senatora tym kazaniem moim, lubo² niedołącznym, wszytkiemu światu objaśniona była. Zwyczaj abowiem takowy był u Rzymian, iż książętom i senatorom, którzy państwa i rzeczpospolitą zdobili, nie tylko żyjącym, ale też i zmarłym nagrobki i obrazy stawiali, i wszelaką uczciwość jako obywatelom niebieskim³, rozumiejąc, iż mieli „certum in caelo definitumque locum, ubi beati aevo sempiterno fruerentur”⁴, wyrządzali, Marcus Tullius⁵ powiedział. Godzi się tedy tak zacnemu panu, który nie tylko mocą i siłą rzeczypospolitej Królestwa Polskiego nieprzyjaciela gromił, ale i mądrością, poważnością, rozsądkiem onę ozdobił i sprawy jej dźwigał, *statuam erigere divinosque facere honores*⁶. Zaczym i ja ku jego nieśmiertelnej sławie tom kazanie wydrukował, które w[asz] m[mości], memu m[o]ściwemu panu, jako bliższemu⁷, przytomniejszemu i przystojniejszemu⁸ afektem uprzejmym ofiaruję.

¹ Anegdota i cytat zaczerpnięte z pracy Antonia Guevara *Horologium principum* [Zegar monarchów] III 40.

² *lubo* – chociaż.

³ *jako obywatelom niebieskim* – jako bogom.

⁴ *certum in caelo ... fruerentur* – (łac.) „określone miejsce w niebie, gdzie mogą wiecznie cieszyć się szczęściem” (Cyceron, *O państwie* [= *Sen Scypiona*] 6,13).

⁵ Zob. objaśn. 2 na s. 44.

⁶ *statuam erigere divinosque facere honores* – (łac.) wzniesić pomnik i otoczyć najwyższymi zaszczytami.

⁷ *bliższemu* – bliskiemu krewnemu, tj. synowi.

⁸ *przytomniejszemu i przystojniejszemu* – obecnemu i najwłaściwszemu.

Pana Boga zatym proszę, aby młodość w[asz]m[ości], mego m[o]ściwego pana, w dobrym zdrowiu chował i w dalszy wiek szczęśliwie prowadził, ku sławie ojczyzny i ozdobie zacnego domostwa, żeby w nim Zamoyski nigdy nie umarł.

Uniżony sługa i bogomodlca¹
ks[iądz] Marek Korona,
zakonnik Franciszka ś[więtego]

¹ *bogomodlca* – modlący się do Boga.

„Nullus tantum vixit, ut non sibi modicum vixisse videretur, et est plane modicum quidquid hic vivitur. Itaque, si diu vivere delectat, vitam illam quaerite, ubi semper vivitur, quae etsi hic non sit, tamen hic quaeritur”¹.

Franciscus Petrarcha²
lib[er] 2 *De remedio utriusque fortunae*

¹ *Nullus tantum vixit ... tamen hic quaeritur* – (łac.) „Każdemu, kto zakończył życie, wydawało się, że jego czas był krótki, a wszystko, co tu istnieje, jest marne. Jeśli pragniecie życia długiego, starajcie się o takie, które jest wieczne, o takie, którego choć na tym świecie nie ma, to na tym świecie należy się o nie starać” (F. Petrarca, *De remediis utriusque fortunae* [*Lekarstwa na dobry i zły los*] II 120).

² Franciszek Petrarka (1304–1374), jeden z pierwszych przedstawicieli włoskiego humanizmu, poeta i prozaik.

**Ideo omnis scriba doctus in regno coelorum,
qui profert de thesauro suo nova et vetera¹**

Matth[aei] 13

Dwie rzeczy upatruję, jaśnie wielmożni m[ó]ściwi panowie, słuchacze w Chrystusie Panie umiłowani, jedną między nagrobkami, a drugą między impresyjami² i malowaniem według starodawnego u Rzymian i u Egipcjanów zażywania. Pierwszą opisują poeci i też historykowie dawni: grób jakiś przy brzegu morskim w kamieniu wycięty, przy którym niewiasta imieniem *Thetis*³, na macicy⁴ morskiej i na ramionach wieloryba siedząc, przereczony⁵ grób rozmarnym potrząsa⁶ i przyozdabia. Co by za przyczyna była takowej ceremonij? Philostratus⁸ odpowiada: „Ad tumulos exornandos amaranthum propter immortalem famam usurpatum fuisse”⁹, iż na

Philostrat[us]
in *Icon[ibus]*⁷

¹ *Ideo omnis ... et vetera* – (łac.) każdy skryba nauczony w królestwie niebieskim, który wyjmuje ze skarbcza rzeczy stare i nowe (zmodyfikowany fragment Mt 13,52).

² *impresyjami* – emblematami, drukowanymi rycinami.

³ *Thetis* – (łac.) Tetyda, grecka bogini morska, jedna z Nereid, matka Achillesa.

⁴ *na macicy* – na muszli.

⁵ *przereczony* – wspomniany.

⁶ *potrząsa* – posypuje, oprósza.

⁷ Filostratos w *Obrazach*.

⁸ *Philostratus* – tak nazywało się trzech autorów, którym przypisywano ułożenie części zbioru ekfraz funkcjonującego pod tytułem *Obrazy (Imagines)*: sofista Filostratos z Aten (ok. 170 – ok. 250); Filostratos Starszy (ok. 190 – ok. 230); Filostratos Młodszy (III w.).

⁹ *Ad tumulos ... fuisse* – (łac.) „Groby przyozdabiano amaranthem, ponieważ wiązał się z nieśmiertelną sławą”. Fragment zacytowany za komentarzem Clauda Mignaulta do emblematu A. Alciatusa *Strenuorum immortale nomen* (*Emblemata cum commentariis*, Patavii 1621, s. 582). Informację tę znaleźć można również u Filostratos, lecz nie w *Obrazach*, co sugeruje nota mar-

przyozdobienie grobów rozmarynu dla nieśmiertelnej sławy naten-
czas zażywano. Ale spytałby mię kto z w[asz]m[oś]ciów, czy by to był
grób i kto w nim leżał. *Sanctius*¹, opisując nagrobki insze, i ten także
opisał tym wierszem: „Heroum iacet hic flos immortalis Achilles”².
A tak tego męża walecznego nagrobek *Thetis* niewiasta rozmarynem
potrzęsa i zdobi, o której Grekowie napisali takowe *epigramma*:

Hic positus Graii tumulus pugnantis Achillis⁴,
Dardaniae⁵ cuius membra sepulta tenet.
Adiacet ad litus pelagi, quo murmure natus
Laudetur The<tid>is, contumulatus humo⁶.

Tu wojującego Achillea grób jest położony,
U Dardanidów z członkami swemi wszytek pogrzebiony.
Leżąc przy morzu szerokim, wnet od Tetydy uczczony,
Z wielką swoją pochwałą z ludzkości niewieściej wstawiony.

ginesowa, ale w *Heroica* [Rozmowa o herosach], dialogu, którego autorstwo
przypisuje się bądź Filostratosowi z Aten, bądź Filostratosowi Starszemu.
Z komentarza Mignaulta pochodzi także przytoczony przez Marka Koronę
w dalszej partii tekstu epigram.

¹ Francisco Sánchez de las Brozas (1523–1600), hiszpański filolog i hu-
manista, komentator emblematów A. Alciatusa.

² *Heroum iacet hic flos immortalis Achilles* – (łac.) „Spoczywa tu Achilles,
nieśmiertelny kwiat bohaterów” (epigraf zacytowany przez Sancheza w ko-
mentarzu do emblematu A. Alciatusa *Strenuorum immortale nomen*).

³ W księdze 3 *Epigramów greckich*.

⁴ Achilles, grecki heros, syn Tetydy i Peleusa, bohater wojny trojańskiej,
który zginął ugodzony strzałą w piętę.

⁵ Dardania, kraina Dardaniosa, tu: Troada.

⁶ Łacińskie tłumaczenie epigramatu z *Antologii greckiej* (VII 142). Źród-
ła cytatu nie udało się ustalić.

Drugą rzecz upatruję w różnych impresyjach i malowaniach, albowiem według zwyczaju i dotychczas trwającego ludzie dla zacnego urodzenia i rycerskiego dzieła na puklerzach i na tarczach niejake figury i herby malowane nosili i noszą. Jako Alcybijades¹ na swoim puklerzu nosił wymalowanego boga miłości, pokazując, iż się i samej nie obawiał błyskawicy Jowiszowej². Epaminondas Tebańczyk³ na puklerzu swoim nosił wymalowaną głowę smoczą, chlubiąc się, iż poszedł z onych bohaterów, którzy z zębów smoczych wypadli⁴. Scewola⁵ na tarczy swojej nie tylko dzieła swoje własne, ale też i przodków swoich wyrte nosił, o którym są te słowa: „Scaevola, cui dirae caelantur laudis honores, affigit clipeum”⁶ *etc.* Niejaki Spartańczyk, który nie uczyniwszy nic tak zacnego, na tarczy swojej nosił wymalowaną muchę, pokazując lekkość swoją w dzielnych i rycerskich sprawach⁷. Licurgus⁸ na

¹ Alkibiades (450–404 p.n.e.), ateński polityk i wódz, odgrywał ważną rolę w trakcie II wojny peloponeskiej.

² Informacja zaczerpnięta z dzieła Plutarcha *Żywoty równoległe* (*Alcybiades* 16).

³ Epaminondas (ok. 420–362 p.n.e.), tebański polityk i dowódca woj-skowy, doprowadził do upadku dominacji Sparty.

⁴ Informację podał Pauzaniusz w *Wędrówce po Helladzie* (8,11). Na temat wyrosłych ze smoczych zębów „zasianych” zob. objaśn. 1 na s. 105.

⁵ *Scewola* – potomek legendarnego Mucjusza Scewoli, który dowiódł swej odwagi przed etruskim królem Porsenną, wsadzając rękę w ogień płoną-ny na ołtarzu.

⁶ *Scaevola ... clipeum* – (łac.) „Scewola chwycił tarczę, na której ukazana została sława niezwykłej chwały”. Anegdota i cytata zaczerpnięte z dzieła Syl-lusza Italikusa *Punica* ([*Wojna punicka*] VIII 385–387).

⁷ Informację podał Plutarch w *Powiedzeniach spartańskich* (69); zawarł ją w swoim zbiorze Erazm z Rotterdamu (*Apophthegmata* [*Apoftegmaty*] II 38).

⁸ Korona ma na myśli najprawdopodobniej Likurga z Aten (396–324 p.n.e.), ucznia Platona i Izokratesa, ateńskiego mówcę oraz polityka. Wydaw-cy nie udało się odnaleźć u niego podawanej przez Koronę informacji.

tarczy Palamedesa¹ kładzie trzech kopij malowanie z takowym napisem: „Non sine quare”². Ten hieroglifik³ ja obaczywszy i z takowym *emblemą*⁴, porzuciwszy rozmaryn na grobie Achillesa, na tym tu zastanowiłem się, wzięwszy okazją żalosnego pogrzebu, nie tylko domowym swoim⁵, ale i wszytkiego Królestwa Polskiego, jaśnie wielmożnego pana Tomasza Zamoyskiego, Korony i Królestwa Polskiego kanclerza wielkiego, generała i starosty krakowskiego *etc.*, w którego domostwie ten hieroglifik najduje się, i uważając to *emblemą*: „Non sine quare”, napadłem⁶ na takowe cnoty, które jako karbunkuluse⁷ po końcach tych kopij świecą się, to jest: *Sapientiam et prudentiam – ideo omnis scribe doctus; Clementiam et iustitiam – est in regno coelorum; Maiestatem et modestiam – qui profert de thesauro suo; Fortitudinem et patriae amorem – nova et vetera*⁸. Zdarz, Boże, abym ja te cnoty dnia dzisiejszego tu na tym

¹ Palamedes, grecki bohater, uczestnik wojny trojańskiej, któremu przypisywano rozmaite wynalazki, m.in. miał wynaleźć alfabet, pieniądze, oznaczenia miar i wag oraz grę w kości.

² *Non sine quare* – (łac.) Nie bez przyczyny. Wydawcy nie udało się odnaleźć źródła informacji o trzech włóczniach na tarczy Palamedesa. Podobny wizerunek odnaleźć jednak można w przypisywanej sofiscie Alkidamasowi mowie *Odyseusz*, lecz w tekście tym mowa jest o trójzębie, bez związku z mottem *Non sine quare* (Alkidamas, fragm. 16,9).

³ *hieroglifik* – tu: symbol, znak.

⁴ *emblemą* – (łac.) tu: mottem, podpisem.

⁵ *nie tylko domowym swoim* – nie tylko dla domowników.

⁶ *napadłem* – natrafiłem.

⁷ *karbunkuluse* – karbunkuły, kamienie szlachetne koloru czerwonego (rubin, granat, almandyn).

⁸ *Sapientiam et prudentiam ... nova et vetera* – (łac.) Mądrość i roztropności – każdy uczony skryba; Łaskawość i sprawiedliwość – jest w królestwie niebieskim; Majestat i skromność – ten, który czerpie ze swego skarbcza; Męstwo i umiłowanie ojczyzny – to, co dawne i nowe. Zebrane motta, które Korona

miejsu tak zacnego pana, którego nam nieuważna¹ śmierć na to theatrum² porzuciła, dostatecznie objaśnił. Naprzód ku chwale Bożej, sławie tego oświeconego domostwa, na wieczną pamiątkę i szczęśliwe odpoczynienie tak zacnego pana, a w[asz]m[oś]ciom, jasnie wielmożni m[o]ściwi panowie i słuchacze w Chrystusie umiłowani, na zbudowanie. Pierwsza kopija: *Sapientiae et prudentiae*³. Wtóra kopija: *Clementiae et iustitiae*⁴. Trzecia kopija: *Maiestatis et modestiae*⁵. Związek kopij: *Fortitudo et amor patriae*⁶.

PIERWSZA KOPIJA: MĄDROŚCI I ROZTROPNOŚCI

Jako monarchom, książętom i senatorom mądrość jest potrzebna, napisał Cassiodorus⁷ w te słowa: „O Aeterna Sapientia, quia Tu, quae corda nostra regis, etiam quid debeamus sentire concedis, aspira etiam consiliis principum nostrorum et prudentiam illorum lumine illustra. Si enim, o Domine, volueris, spiritu intelligentiae replebis eos et tanquam imbres mittes eloquia sapientiae Tuae et diriges consilia eorum et disciplinam” („O Przedwieczna Mądrości,

Cassiod[orus],
7 Var[iarum]
epist[olarum]
34⁸

Ecc[lesiasticus]⁹
39

przywoła później, dopasowując do cnót przypisywanych Zamoyskiemu i wiążąc z heraldycznymi kopiami oraz fragmentami biblijnego tematu oracji.

¹ *nieuważna* – nierozważna.

² *na to theatrum* – tj. na tym katafalku.

³ *Sapientiae et prudentiae* – (łac.) Mądrości i roztropności.

⁴ *Clementiae et iustitiae* – (łac.) Łaskawości i sprawiedliwości.

⁵ *Maiestatis et modestiae* – (łac.) Majestatu i skromności.

⁶ *Fortitudo et amor patriae* – (łac.) Męstwo i umiłowanie ojczyzny.

⁷ Kasjodor (ok. 485–583), rzymski polityk, historyk i filozof, kanclerz na dworze władców ostrogockich.

⁸ Kasjodor w księdze 7 *Pism różnych*, w rozdziale 34.

⁹ Mądrość Syracha.

abowiem Ty, która sercem naszym władniesz i na co zezwolić mamy, pomocy dodajesz, dodaj rady książętom naszym i roztropność ich światłością objaśnij, abowiem, o Panie, jeśli zechcesz, duchem rozumu napełnisz ich i jako rosę spuścisz wymowę mądrości Twojej i będziesz prostował rady ich i ćwiczenia”)¹. Takowej nauki był najpierwszy Plato filozof², wszystkich, co ich jest i co było, koryfeusz, który prawdziwie, lubo³ nie chrześcianin, powiedział: „Rempublicam sine ope numinis divini gubernari non posse. Sicut enim bestiae animantes sui habere curam nequeunt, neque se ipsae regere possunt, sed ad illas moderandas hominis indigentia et directione opus est, ita homines ad illam felicitatem dirigi non possunt, nisi Deus moderet illos et quasi manu ducat” („Rzeczypospolitej rządzić nikt nie może bez ratunku boskiego, abowiem jako bestyje i zwierzęta bezrozumne starania o sobie mieć nie mogą ani też same sobą rządzić, ale na uskromienie i na ćwiczenie onych człowieka potrzebują, tak też i ludzie do onej szczęśliwości sami siebie prowadzić nie mogą, ażby ich sam Pan Bóg sprawował i jako za rękę wzięwszy prowadził”)⁵. Dlatego Scipio Africanus⁶ nigdy nie

¹ Korona wynotował ten cytat z *Thesaurus politicorum aphorismorum* ([*Skarbiec aforyzmów politycznych*] II 22) Jeana de Chokier (1571–1656). Całość stanowi natomiast kompilację fragmentu *Variarum libri* [*Pisma różne*] Kasjodora (VII 34) oraz Pisma Świętego (Syr 39,8–10).

² *Plato filozof* – Platon (428/427– 348/347 p.n.e.), grecki filozof, uczeń Sokratesa.

³ *lubo* – chociaż.

⁴ Plutarch w księdze 1 *O prawach*. Dialog Platona błędnie przypisany przez autora Plutachowi.

⁵ Cytat zaczerpnięty z *Thesaurus politicorum aphorismorum* (II 22); nie jest to jednak fragment z *De legibus* [*O prawach*] Platona, lecz wniosek sformułowany przez Jeana de Chokier na podstawie lektury książki I tego dialogu.

⁶ Mowa o Scypionie Starszym (zob. objaśn. 8 na s. 45).

przystępował do spraw publicznych albo prywatnych, aż pierwszej do kaplice Jowiszowej wszedł, ofiarując mu się i o mądrość onego prosić¹. Któż nie wie, jako Salomon król Boga o mądrość usiłował?² „Da mihi, Domine, sapientiam assisticem, quae mecum sit et mecum laboret” („Daj mi, Boże, mądrość, która by mi przytomna była i wspólna ze mną pracowała”)⁴. Pamięci godna rzecz jest i od panów chrześcijańskich naśladowana, co o Mojżeszem pisze błogosławiony Grzegorz święty⁵: „Moyses, inquit, crebro tabernaculum intrat et exit et qui intus in contemplatione rapitur, foris infirmantium negotiis urgetur, intus Dei arcana considerat, foris onera carnalium portat” („Mojżesz usilnie do przybytków wchodzi i wychodzi, który w rozmyślaniu boskim wewnątrz zachwycony, w domu niepotężnych⁷ zabawami strapiony, wewnątrz tajemnice Boże uważa, w domu ciężary cielesnych⁸ znosi”)⁹. Przykład zaprawdę bez wątpienia przełożonym i panom jest przystojny, iż gdy na świecie myślą, co by sprawić mieli, do sumnienia jako do przybytku niechaj się obrać i tam jako przed skrzynią testamentu Boga niechaj się nidać¹⁰.

3 Regum,
capite 3³

De pasto-
[rum] cura,
part[e] 2,
cap[ite] 5⁶

¹ Informacja pochodzi z dzieła Waleriusza Maksymusa *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* [O słynnych czynach i powiedzeniach] I 2.

² *usiłował* – prosił.

³ 3 Księga Królewska, rozdział 3.

⁴ Cytat złożony z dwóch sparafrazowanych fraz biblijnych (Mdr 9,4 i 10).

⁵ Grzegorz I Wielki (ok. 540–604), papież, doktor i reformator Kościoła.

⁶ *Księga reguły pasterskiej*, część 2, rozdział 5.

⁷ *niepotężnych* – tj. ludzi, śmiertelników.

⁸ *ciężary cielesnych* – trudy życia ludzkiego.

⁹ Grzegorz Wielki, *Księga reguły pasterskiej* II 5.

¹⁰ *się nidać* – trudzić się, męczyć się.

*Iudith*¹ 8 Judyt², pragnąc usilnie uwolnić miasto Betuliję³ od oblężenia, sąsiadów prosi, aby za nią Boga prosili: „Orate, inquit, ut Deus faciat fir-
mum consilium suum” („Módlcie się, powiada, aby Bóg utwierdził
radę swoją”)⁴. Dawid w onej nieszczęśliwej domowej i wewnętrznej
wojnie, którą przeciwko niemu podniósł syn jego własny Absalon⁶,
*Deum omnibus votis obsecrabat*⁷, aby rady Achitefelowej⁸ Absalon
nie słuchał i nie naśladował. A o kopiej mądrości, którą tu w tym
klejnocie i herbie wystawioną z inszemi widzimy, co rzeczymy? Ro-
strząśnijmy, proszę, skąd się ta kopija mądrości prowadzi.

Urodzenie
pana
kanclerza

Tomasz Zamoyski w roku 1594, dnia pierwszego kwietnia,
w piątek, godziny przed południem szóstej, z ojca świętej i sławnej
pamięci Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koron-
nego, męża mądrości napelnionego, z matki Barbary⁹, hrabiny
na Tarnowie, córki Stanisława¹⁰, hrabie na Tarnowie, kasztelana
sędomirskiego, urodził się. Lata dziecinne przy boku rodziców

Inspekto-
rowie pana
kanclerza
w młodych
latach

¹ Księga Judyty.

² *Judyt* – Judyta, postać biblijna, która ocaliła miasto Betulię, uwodząc
asyryjskiego króla Holofernesa, a następnie ucinając mu głowę.

³ *Betuliją* – Betulię w Izraelu, znaną z Księgi Judyty.

⁴ Jdt 8,31.

⁵ 3 Księga Królewska rozdział 15.

⁶ Absalom, postać biblijna, syn króla Dawida, przeciwko któremu się
zbuntował (zob. np. 1 Krn 3,2; 2 Sm 3,3; 2 Sm 14,25–33).

⁷ *Deum omnibus votis obsecrabat* – (łac.) prosił Boga na wszystkie spo-
soby.

⁸ *rady Achitefelowej* – rady Achitofela, doradcy króla Dawida, którego
zdradził i stanął po stronie zbuntowanego Absaloma. Sugerował mu szyb-
ki atak na Dawida i błyskawiczne zakończenie wojny. Nie został jednak
posłuchany i, przewidując klęskę Absaloma, powiesił się (2 Sm 15,13–37;
16,15–22; 17,1–23).

⁹ Zob. objaśn. 3 na s. 53.

¹⁰ Zob. objaśn. 4 na s. 53.

swoich strawił pod dozorem i ćwiczeniem szlacheśnych panów: Bożęckiego¹, Jasińskiego², Nagórki³, Komorowskiego⁴, Piaskowskiego⁵, Simonidesa⁶. Tamże, doma będąc, *in humanioribus litteris*⁷ pod profesorami sławnej Akademiej Zamojskiej, ludzi godnych i uczonych: Bierkowskiego⁸, Ursyna⁹, Dreznera¹⁰, Bursyjusa¹¹ i Starnigiela¹², filozofiej słuchał i skuteczny profekt¹³ uczynił, z wielką pociechą ojca i podziwieniem wszystkich. Tego ojciec odumarł w jedenastym roku, po którego śmierci peregrynował do Niemiec, do Francyjei, do Włoch i do Anglijei¹⁴.

Profesorowie jego akademicy

Peregrynacja p[ana] kanclerza do cudzych krajów i dłaczego

¹ Zob. objaśn. 4 na s. 61.

² Andrzej Jasiński, pleban i kanonik zamojski, jeden z pierwszych nauczycieli Tomasza.

³ Książd Nagórka (Nagoszka), jeden z nauczycieli Tomasza; Jan Zamoyski wspomina go w kodycyli do swojego testamentu (zob. *Testamenty...*, s. 54).

⁴ Zob. objaśn. 10 na s. 65.

⁵ Paweł Piaskowski h. Junosza, towarzysz Jana Zamoyskiego, wyznaczony przez hetmana na jednego z opiekunów nieletniego Tomasza; Szymon Starowolski zaliczał go do grona najwybitniejszych mówców sarmackich.

⁶ Zob. objaśn. 4 na s. 61.

⁷ *in humanioribus litteris* – (łac.) w naukach wyzwolonych.

⁸ Zob. objaśn. 4 na s. 61.

⁹ Jan Niedźwiecki (ok. 1562–1613), doktor filozofii i medycyny, kanonik zamojski, profesor i rektor Akademii Zamojskiej.

¹⁰ Zob. objaśn. 4 na s. 61.

¹¹ Zob. objaśn. 4 na s. 61.

¹² Wawrzyniec Starnigiel (zm. 1639), doktor filozofii, profesor i rektor Akademii Zamojskiej.

¹³ *profekt* – postęp.

¹⁴ Na temat podróży Zamoyskiego zob. objaśn. 7 na s. 75.

O przeznacny panie, coś za potrzebę upatrzył twojej peregrynacji? Jeśli dla nauk wyzwolonych – tycheś się doma dostatecznie wyćwiczył. Jeśliż dla języków ćwiczenia – i tycheś się, doma mieszkając, nauczył. Wiedziałeś, o szlachetny panie, w wieku młodym będąc, jako wiele dobrego książętom i panom do ich mądrości peregrynacja do cudzych krajów pożytku przynosi: „Multi enim ignorant vires suas et dum se tam magnos audiunt, credunt, attrahunt supervacua et in discrimen rerum omnium superventura bella” („Albowiem ci, którzy doma leżą, sami siebie nie znają i gdy ich za wielkich udają², łąco wierzą i do niesłusznych rzeczy i nieprzystojnych czasem się porywają, zatym do wielkich niesnasek i upadków przychodzą”)³. Dlatego mówi Tacitus: „principibus adeunda longinqua imperii” („książętom często potrzeba nawiedzać obce kraje”)⁵. Czemuż? „Quia plenius atque uberius de statu rerum suarum cognoscunt et quantae provinciae atque suae vires sunt, oculis ipsi cernunt. Mox et subditorum naturam, quod in magnis et necessariis habendum, exactius norunt” („Albowiem dostateczniej i doskonalej o postanowieniu rzeczy swoich wiadomość będą mieli i jako państwo i siła ich zmoże⁶, oczyma obaczą, tak i poddanych przyrodzenie⁷ i potrzebę, jako

Senec[a] 6
De benefi-
c[iis], 3
capite 30¹

Tacit[us],
lib[ro] 3
Anna-
l[ium]⁴

Jako
peregryn-
acja jest
potrzebna

¹ Seneka w 6 księdze *O dobrodziejstwach*, w rozdziale 30.

² *udają* – uznają.

³ Seneka, *O dobrodziejstwach* VI 30; zob. też Jean de Chokier, *Thesaurus* II 21.

⁴ Tacyt w 3 księdze *Roczników*.

⁵ Tacyt, *Roczniki* III 34; zob. też Jean de Chokier, *Thesaurus* II 21.

⁶ *jako państwo i siła ich zmoże* – jaki potencjał ma ich państwo i jakimi siłami dysponują.

⁷ *przyrodzenie* – naturę, charakter.

się z nimi obchodzić, rzetelniej poznać mogą”)¹. „*Principis est virtus maxima nosse suos*”² – powiedział jeden poeta³.

Zaczyn ten, który z cudzych krajów przyjeżdża, trafi mu się w senacie siedzieć albo na sejmie, gdy do niego przyjdzie *suffragia*⁴ albo zdania swoje mówić, jako daleko dostateczniej i mądrzej o rzeczach rzeczypospolitej potrzebnych dyskuruje⁵ aniżeli ten, który doma leży. Trafi się rada jaka o ekspedycyjej wojennej przeciwko któremu monarsze, ten, który w cudzych krainach bywał i wiedząc o sile i potędze narodu tamtego, wnet zdrową radę da i lepszą aniżeli ten, który nie będąc wiadomy i świadomy, jakoby mu o wilku żelaznym biał⁶.

O, zaprawdę mądry to pan był, którego nam ta nieszczęsna śmierć jako jednego patrycjusza z pojśrzedku⁷ Rzymianów, jako jednego filozofa z pojśrzedka Ateńczyków wyrwawszy, tu o to theatrum uderzyła!⁸ Szczęśliwyś był, najjaśniejszy miłościwy królu, mając przy boku swoim tak mądrego senatora. Szczęśliwe koło senatorskie, tak mądrego kolegi i uważnego⁹ słuchając zdania. I lubo

¹ *Quia plenius ... exactius norunt* – (łac.) cytata z dzieła Jeana de Chokier, *loc. cit.*

² *Principis est virtus maxima nosse suos* – (łac.) „Największą cnotą władcy jest znać swoich poddanych” (Marcjalis VIII 15,8; zob. też Jean de Chokier, *loc. cit.*).

³ Marcjalis (38/42 – ok. 104), rzymski poeta, autor popularnych w okresie staropolskim zbiorów epigramatycznych.

⁴ *suffragia* – (łac.) prawo głosu.

⁵ *dyskuruje* – rozprawia.

⁶ *jakoby mu o wilku żelaznym biał* – tj. opowiadał mu niewiarygodne historie; zwrot przysłowiowy (zob. NKPP, *wilk* 29).

⁷ *z pojśrzedku* – spośród, spomiędzy.

⁸ *o to theatrum uderzyła* – porzuciła na tym katafalku.

⁹ *uważnego* – roztropnego.

w murach domu swojego tej się mądrości nauczył, ale i *experientia rerum*¹, którą on miał z peregrynacji do cudzych krajów, siła mu do tego pomogła.

Komisja
pana
kanclerza
na trak-
taty do
Gustawa

Dyszą², dyszą po dziś dzień w księgach, w dyjaryjuszach ku wiecznej pamięci jego wysokie i mądre *vota* i *suffragia*³, i wpisane zdania. I niejednego dyszą. A opuściwszy insze, rostrząśnijmy, proszę, komisję⁴ onę, którą on imieniem Rzeczypospolitej do Gustawa książęcia szwedzkiego⁵ w roku 1627 odprawował⁶. O, jako tam mądrymi racyjami swojemi odpowiedzi kanclerza szwedzkiego⁷ refutował⁸ i znosił.

Oracja
p[ana]
kanclerza
do senatu
książęcia
szwedzkiego

Pokazuje to i ona oracja, kto ją czytał, którą on na tejsze komisji czynił, która się poczyna w ten sposób: „*Quisquis omnia in universum huius atrocis et, ut ita dicam, incaestuosi belli facta initia, progressus successusve animo et cogitatione perpenderit, quomodo inter vicinos et consanguineos principes, tot ante retro actis annis maiori conflata atrocitate, quam gesta omnia non solum divina et humana, sed sanguinis etiam et naturae iura convulsa ac*

¹ *experientia rerum* – (łac.) doświadczenie.

² *Dyszą* – kryją się.

³ *vota ... suffragia* – (łac.) rady, opinie.

⁴ *komisję* – mowa o udziale w pracach grupy negocjacyjnej.

⁵ Gustaw II Adolf (1594–1632), król Szwecji (od 1611); w latach 1617–1629 stoczył kilka wojen z Rzeczpospolitą.

⁶ Mowa o negocjacjach z września 1626 r., poprzedzających bitwę pod Gniwem. Układy ze Szwedami stanowiły element konfliktu o ujście Wisły toczonego w latach 1626–1629 i zakończonego rozejmem w Altmarku (Starym Tragu).

⁷ *kanclerza szwedzkiego* – kanclerzem był (od 1612) Axel Gustafsson Oxenstierna (1583–1654), bliski współpracownik Gustawa II Adolfa, od 1627 gubernator szwedzki w Prusach.

⁸ *refutował* – odpierał.

violata sunt” *etc.*¹ Tu się każdy przypatrzeć może mądrości jego i rezolucyje², którą na kilku miejscach w tej oracyjej swojej pokazał. A osobliwie³, nie obawiając się żadnej zniewagi ani też patrząc na niebezpieczeństwa, które go natenczas od nieprzyjaciela potkać mogły, w te słowa rezolucyje skończył: „Quare his dictis, sicut quondam factum legimus, nomine regis nostri pacem et bellum hoc sinu vobis effudimus, utrum vobis libet eligite” („A przeto temi słowy, cośmy przedtym czytali, imieniem króla naszego pokój i wojnę wam podajemy. Co się wam podoba, obierajcie”).

Izali⁴ to niemądrego i nieroztropnego jest żołnierzków konfederatów do zgody nienakłonionych w roku 1622 racyjami zwyciężyć i onych uspokoić?⁵ Niechaj, proszę, senatorowie i książęta tych obyczajów chwalebnych i Rzeczypospolitej potrzebnych nie zaniechują. Niechaj syny swoje w dalekie i cudze państwa posyłają, którzy by *dominii arcana*⁶ upatrowali, w księgi pisowali to, co do rządu dobrego i postanowienia rzeczyposp[olitej] przynależą.

Uspokojenie
konfederatów

¹ *Quisquis omnia ... ac violata sunt* – (łac.) „Ktokolwiek wszystkie w powszechności tej srogiej i, że tak powiem, kazirodnej wojny koleje, początki, postępy i skutki rozumem i myślą ogarnie, jak między sąsiedzkimi i pokrewnymi książętami w latach przeszłych więcej szkaradą rozniecone niż toczonej, wszystkie, nie tylko boskie i ludzkie, ale krwi i natury prawa wzruszone i pogwałcone są” (przekład za: S. Żurkowski, *Żywoć Tomasz Zamojskiego...*, s. 230–231).

² *rezolucyje* – rozsądku.

³ *osobliwie* – zwłaszcza.

⁴ *Izali* – czy.

⁵ Mowa o konfederacji lwowskiej (1622), zawiązanej przez wojsko domagające się wypłaty żołdu po bitwie chocimskiej.

⁶ *dominii arcana* – (łac.) sekrety sprawowania władzy.

WTÓRA KOPIJA: SPRAWIEDLIWOŚCI I ŁASKAWOŚCI

Cnota sprawiedliwości, według świadectwa tak greckich, jako i rzymskich autorów, jest takowej powagi, iż żadna monarchia, żadne królestwo i rzeczpospolita bez niej stać nie może. Dlatego ono filozofów wszystkich książę, Plato, nazywa sprawiedliwość „fulcrum civitatum” („podporą miast”)². Arystoteles nazywa ją „praestantissimam omnium virtutum” („zaczniejszą nad insze cnoty”)³. Dlatego M[arcus] Cicero tak ją opisuje, mówiąc: „Fundamentum perpetuae commendationis et famae iustitiam esse, sine qua nihil potest esse laudabile, immo et durable” („Fundament wiekuistego zalecenia i sławy jest sprawiedliwość, bez której żadnej rzeczy nie masz chwalebnej, i owszem ani trwałej”)⁴. Według opisanego Salomonowego „iustitia firmatur solium” („sprawiedliwością państwa stoją”)⁵. Dlatego też synowi Leona Eutykratydesa⁶, pytającemu się, w którym by też mieście wcześniej mieszkać mógł, w ten sposób odpowiadano: „Ubi iustitia viget”, pokazując, iż to tylko miasto bez niebezpieczeństwa

Plat[o], 2
De legi-
*b[us]*¹

M[arcus]
Cic[ero],
I[bro] 3
De
*offic[iis]*⁴

Prover-
*biorum*⁶
16

Plutarch[us]

¹ Platon w 2 księdze *O prawach*.

² Jean de Chokier, *Thesaurus* II 1 (gdzie odesłanie do księgi II *O prawach* Platona, w rzeczywistości: Platon, *O prawach* V 8).

³ Arystoteles, *Etyka nikomachejska* V 1; zob. też Jean de Chokier, *loc. cit.*

⁴ Marek Cyceon w 3 księdze *O powinnościach*.

⁵ Cyceon, *O powinnościach* II 71; zob. też Jean de Chokier, *loc. cit.*

⁶ Księga Przysłów.

⁷ Prz 16,12; zob. też Jean de Chokier, *loc. cit.*

⁸ Korona błędnie przepisał fragment *Thesaurusa* Jeana de Chokier (*loc. cit.*), gdzie mowa jest o Leonie, synu Eurykratydesa, spartańskiego króla z połowy VII w. p.n.e. i bohatera *Apoftegmatów* Plutarcha (zob. następne objaśn.).

trwać może, „gdzie sprawiedliwości przestrzegają”¹. Abowiem utraciwszy sprawiedliwość: „quid sunt regna nisi magna latrocinia” („królestwa bez sprawiedliwości nic nie są, tylko rozbójstwa i łotrostwa”), mówi Augustyn święty².

O jako szczęśliwe są państwa polskie, które przyjechawszy do cudzych krajów, nie pytają się o mieście, kędy komedye stroją³, na lutniach grają, pargameszki wyprawują⁴ i insze igrzyska i uciechy według świata sprawują, ale się pytają, gdzie sprawiedliwości świętej przestrzegają i *statum imperii*⁵ reprezentują.

Nauczył się tego sławnej a ś[więtej] pamięci wielki on hetman koronny i kanclerz Jan Zamoyski, ojciec dzisiejszego zmarłego Tomasza Zamoyskiego, który przykładem królów perskich, przydając mu magistrów i też inspektorów do wyćwiczenia nauk wyzwolonych, między temi jednego wprzód mu stanowił, który by go sprawiedliwości uczył⁶. Wiedział to dobrze, iż sprawiedliwość *primas in principe partes tenet*⁷, iż gdyż od niego jako od jednego źródła na inszych wylewać się ma:

Zalecanie
panu
kanclerzowi
sprawied-
liwości
od ojca

Hac una reges olim, hoc sunt fine creati;
Dicere ius populis iniustaque tollere facta⁸.

¹ Plutarch, *Powiedzenia spartańskie* 50,1.

² Augustyn, *O państwie Bożym* IV 4; zob. też Jean de Chokier, *loc. cit.*

³ *komedye stroją* – wystawiają komedie.

⁴ *pargameszki wyprawują* – zabawiają się tańcem (bergameska – skoczny taniec włoski).

⁵ *statum imperii* – (łac.) stan państwa.

⁶ O wysokiej randze nauki sprawiedliwości wśród Persów pisze np. Ksenofont (*Cyropedia* 1,6).

⁷ *primas in principe partes tenet* – (łac.) dla władcy jest najważniejsza.

⁸ Hezjod, *Teogonia* 88–89; zob. Jean de Chokier, *loc. cit.*

Tą samą sprawiedliwością królowie na świat są stworzeni,
Aby prawa ludzi uczyli i złości wykorzenili.

Ioseph[us],
lib[ro] 38,²
cap[ite] 16²

Sprawied-
liwość
p[ana]
kanclerza

Dobrze się uczył prawa ten dzisiejszy pan, abowiem o nim toż
mogę mówić, co Józef¹ o bracie Heroda Antypy³ napisał, który
urząd sędziego przez lat trzydzieści w Trakonidzie⁴ odprawował:
„Is enim quotiens domo progredieretur, iter cum paucis selectis
faciebat et si quis ex occursu opem eius imploraret, mox sella po-
sita residens, causam cognoscebat”⁵. Ten abowiem, ilekroć przy
dworze króla jego m[o]ści będąc, a urząd podkanclerstwa, a po-
tym wielkiego kanclerza odprawował, bez żadnej dylacyj⁶, chy-
ba żeby wielce schorzał był, gdy mu z rejestru sprawa przyszła⁷,
onę sądził i sprawiedliwie dekretował⁸ bez żadnego braku w oso-
bach⁹. Pomniał dobrze na to, co mu ociec umierający przykładem

¹ Józef Flawiusz (37 – po 94), historyk żydowski, który otrzymał obywatelstwo rzymskie.

² Józef w księdze 38, rozdziale 16.

³ o bracie Heroda Antypy – mowa o Herodzie Filipie II (ok. 24 p.n.e. – 34 n.e.), synu Heroda Wielkiego, bracie Heroda Antypasa (ok. 22 p.n.e. – 39 n.e.), tetrarsze Batanei, Gaulanitydy, Trachonu i Paneas.

⁴ Chodzi o Trachon (rzymskie Trachonis), krainę w południowej Syrii, gdzie Herod Filip II sprawował urząd tetrarchy w latach 4 p.n.e. – 34 n.e.

⁵ *Is enim ... causam cognoscebat* – (łac.) „Często bowiem opuszczał dom i z grupą dobranych towarzyszy wyruszał w drogę, a jeśli ktoś napotkany prosił go o pomoc, siadając na rozstawionym krześle, rozpatrywał sprawę” (J. Flawiusz, *Starożytności żydowskie* XVIII 4, 6; zob. też Jean de Chokier, *loc. cit.*).

⁶ *dylacyj* – zwłoki, opóźnienia.

⁷ z rejestru sprawa przyszła – pojawiła się sprawa urzędowa do rozpatrzenia.

⁸ *dekretował* – osądzał.

⁹ *bez żadnego braku w osobach* – nikogo nie pomijając.

Tyberyjusza Konstantyna¹ powiedział: „Sit tibi imperium, utere eo feliciter, in mente habens aequitatem et iustitiam praecipua esse optimi principis insignia” („Zostawując, synu, państwo, zażywaj szczęśliwie zdrów, mając na pamięci prawdę i sprawiedliwość, ta albowiem dobrego księżęcia jest osobliwym klejnotem i herbem”)².

Zachował przy tej sprawiedliwości i łaskawość, wiedząc o tym dobrze, iż to jest własna³ cnota i przymiot osobliwy⁴ każdego sędziego. Abowiem jako słońce sprawiedliwości i wszystkich cnót, Bóg wszechmocny, nad wszystkie stworzenia daleko łaskawszy jest, tak każdy sędzia, który jako jedno słońce na świecie jest mianym, ma się temu Architektowi przysposabiać, aby do tegoż kształtu boskiej łaskawości jako nablżej przystępował. „Nihil enim est peculiare iudicialis maiestatis, quam clementia et humanitas, per quam solam Dei servatur imitatio” („Nie masz nic tak osobliwego w poważności sędziego, jako łaskawość i ludzkość, abowiem tą samą⁶ sędzia staje się naśladowcą boskim”)⁷. Do tego aluzyją czyni Seneka, biorąc podobieństwo ze pszczół: „In apibus regem sine aculeo esse, voluit enim illum natura, nec saevum esse, nec ultionem magno constitutam petere telumque detraxit et iram eius inermem reliquit” („W pszczołach takowe jest przyrodzenie: króla

Łaskawość pana kanclerza

Iust[inius], lib[ro]
ultimo
cod[icis]
de dona-
t[ionibus]⁵

Senec[a],
1 De de-
ment[ia]⁸

¹ Flawiusz Tyberiusz Konstantyn August (520–582), cesarz wschodniorzymski (od 578). Zacytowane przez Koronę słowa miał skierować do Maurycjusza, swojego zięcia i następcy.

² A. Floracensis, *De gestis Francorum* [Dzieje Franków] III 34; zob. też Jean de Chokier, *loc. cit.*

³ *własna* – odpowiednia, właściwa.

⁴ *osobliwy* – szczególny, specjalny.

⁵ Justynian w ostatniej księdze kodeksu o darowiznach.

⁶ *tą samą* – tu: w ten sposób.

⁷ Justynian I Wielki, *Corpus iuris* [Korpus prawa] V 16,27,1.

⁸ Seneka, 1 księga *O łaskawości*.

mają bez żądła, albowiem nie chciało go przyrodzenie mieć srogim ani też pomsty szukającym, i tak zbroję z niego zwlokło i gniew bezbronny zostawiło”)¹.

Zdałoby mi się zatym, abym tej kopiej, która dla łaskawości tylcem ku górze jest obrócona, insze *emblema* położył, jakiego Wespazyjanus² zażywał: „Festina lente”³. Albowiem Wespazyjanus na monecie kazał wybijać twarz swoją z jedną stroną, a z drugiej strony kotwicę z delfinem okrąconym⁵, a to dlatego, iż kotwica *tarditate*⁶, a delfin *celeritate*⁷ sędziego nieporywczym w podaniu sentencji⁸, ani też leniwego w pokazaniu łaskawości to *emblema* pokazuje. Tymże sposobem i ta kopija ku górze przytępiona, a ku ziemi zaostrzona nie co innego pokazuje, tylko iż w tym prześwietnym domostwie prędkość do łaskawości, a lenistwo do zemszczenia po dziś dzień znajduje się, zaczym słuszniej, aby do tej kopiej przydane było to *emblema*: „Festina lente”.

¹ Seneka, *O łaskawości* I 19,1.

² Wespazjan (9–79), cesarz rzymski (od 69).

³ *Festina lente* – (łac.) Śpiesz się powoli.

⁴ Alciatus, *Emblematy* 144. Mowa o utworze opatrzonym mottem *Princeps subditorum incolumitatem procurans* (*Władca troszczący się o bezpieczeństwo poddanych*). Rycina towarzysząca tej kompozycji przedstawiała delfina owiniętego wokół kotwicy. Emblemat stanowił upomnienie dla władców, by nie zapominali o swoich poddanych i przede wszystkim troszczyli się o ich dobro.

⁵ Mowa o denarze Tytusa, bitym w 80 r., który na rewersie miał podpisaną podobiznę cesarza, a na awersie kotwicę z obwiniętym wokół niej delfinem i inskrypcją o takim brzmieniu.

⁶ *tarditate* – (łac.) powolnością.

⁷ *celeritate* – (łac.) szybkością.

⁸ *sentencyje* – wyroku.

TRZECIA KOPIJA: POWAŻNOŚĆ I SKROMNOŚĆ

Wielki doktor Kościoła powszechnego, Augustyn święty, pisze: „Dum nimia servatur in principe humilitas, regendi frangitur auctoritas et maiestas” („Gdy nazbyt w książęciu pokora bywa zachowana, skruszona bywa zwierzchność i majestat przystojnego panowania”)². Tacitus o poważności zachowanej te słowa ma: „Ut summa pacis et belli a te pendeat, doceas reipublicae unum esse corpus atque unius animo regendum” („A chcesz, abyś pokoju i wojny sam był sprawcą, starajże się, aby jedno tylko rzeczypospolitej było ciało i jednego animuszem⁴ rządzone”)⁵. A tak „sis solus arbiter rerum, iure et nomie regio”⁶. Abowiem „ex conversatione aequali contemptionem dignitatis nasci”⁸ – pisze Claudianus⁹.

Aug[us-
tinus]
cap[ite]
quand[o]
distinct[io-
num] 86¹

Tacit[us]
in *Anna-
libus*] 2³

Claud[ianus]
lib[ro]
De offic[iis]
*praesid[iis]*⁷

¹ Augustyn niegdyś w 86 rozdziale *Regul.*

² Św. Augustyn, *Reguła* VI 3; zob. też Jean de Chokier, *Thesaurus* II 9.

³ Tacyt w księdze 2 *Roczników*.

⁴ *animuszem* – umysłem.

⁵ Tacyt, *Roczniki* I 12. Zob. też Jean de Chokier, *loc. cit.*

⁶ *sis solus ... regio* – (łac.) „będziesz jedynym władcą, na mocy prawa i tytułu królewskiego” (Tacyt, *Roczniki* II 73; zob. też Jean de Chokier, *loc. cit.*).

⁷ Klaudian w księdze *Obowiązków władcy*.

⁸ *ex conversatione aequali contemptionem dignitatis nasci* – (łac.) z równego traktowania rodzi się brak poszanowania godności (*Digesta* I 18,19; zob. też Jean de Chokier, *loc. cit.*).

⁹ Klaudian (ok. 370–404), poeta rzymski. Korona błędnie przypisał mu słowa rzymskiego prawnika Kallistratusa (zm. 211), którego prace przytaczane są w *Digesta* Justyniana. Pomyłka Korony wynika zapewne z pośpiesznego odczytania *Thesaurusa* Jeana de Chokier, u którego fragment poprzedza cytat z Klaudiana.

Max[imus]
Valer[ius],
lib[ro] 2,
cap[ite] 10⁴

Iust[inus],
l[ibro] 32⁶

Ammian[us],
lib[ro] 26¹³

Posłuchajcie, proszę, jakowe *beneficium principibus*¹ poważność i zwierzchność przynieść może. Czytamy o Maryjusie królu², do którego był posłany sługa jego rodem Cymberczyk³ z namowy, aby go zabił, który do starca bezbronno z dobytem mieczem wpadłszy, poważnością onego starca był tak strwożony, iż miecz z ręki upuściwszy, sam uciekł⁵. O Filopemenie⁷ pisze Justynus⁸, iż gdy z wojskiem na wojnę jachał, z koniem w dół wpadł, którego leżącego Meseńczykowie⁹ lubo to z bojaźni cnoty, lubo też obawiając się majestatu i zwierzchności jego, zabić nie chcieli¹⁰. O Walentynianie¹¹ cesarzu pisze Ammianus¹², gdy

¹ *beneficium principibus* – (łac.) korzyści dla władców.

² Chodzi o Gajusza Mariusza (zob. objaśn. 8 na s. 82). Określenie go królem to zapewne wynik błędnego odczytania kompendium Jeana de Chokier (*loc. cit.*).

³ *Cymberczyk* – wywodzący się z Cymbrów, starożytnego plemienia zamieszkującego Półwysep Jutlandzki.

⁴ Waleriusz Maksymus w księdze 2, rozdziale 10.

⁵ Zob. Waleriusz Maksymus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* II 10,6.

⁶ Justyn w księdze 32.

⁷ Filopojmen z Megalopolis (253– 184/183 p.n.e.), grecki strateg i polityk, przywódca Związku Achajskiego, zmarł otruty przez Meseńczyków.

⁸ Marek Junianus Justynus – rzymski historyk z III w. (zob. też objaśn. 4 na s. 96).

⁹ *Meseńczykowie* – lud zamieszkujący Mesenię, krainę w starożytnej Grecji (południowo-zachodnia części Peloponezu).

¹⁰ Passus o Filopojmenie to przekład fragmentu dzieła Jeana de Chokier (II 9), który odsyła do *Zarysu dziejów powszechnych* Justynusa (XXXII 1).

¹¹ Walentynian I (321–375), cesarz rzymski (od 364).

¹² Ammian Marcelin (ok. 330–392), historyk rzymski. Kaznodzieja za Jeanem de Chokier (*loc. cit.*) odwołuje się do jego *Res gestae* [*Dzieje*] XXVI 4–5.

¹³ Ammian w księdze 26.

przemowę miał do żołnierzy rozruch czyniących, iż go mieć nie chcieli cesarzem. Ten podniósłszy prawicę swoją, animuszem cesarskim onych swowolników gromił i niespodziewanie uskromił. O Ferdynandzie II², królu aragońskim, piszą, że jednego czasu podczas rebelii do jednej wyspy przyjechał, a gdy do zamku wjechać chciał, starosta onego zamku samego tylko wpuszczając, żołnierza jego wpuścić nie chciał. Ten król do zamku sam jeden wjechałszy, z poważnym impetem nastąpił na starostę, iż z samego wejścia i majestatu jego tak onego starostę zatrzymał i wszystkich, którzy tam byli, i zamek pod swoją władzę wziął³. O Skanderbegu⁵ także piszą, który tak wielą zwycięstw nad Turkami był wstawiony i w takowej wadze miany, iż podczas śmierci jego, o której Turcy rozumieli, że już był umarł, gdy do Albanii przyszli, a powiedziano im, iż Skanderberg żyje, natychmiast z Albanii uciekli⁶.

Toż i o Janie Zamoyskim, kanclerzu i hetmanie koronnym wielkim a ojcu terazniejszego pana Tomasza Zamoyskiego, kanclerza koronnego, słyszeliśmy, jako ten hetman z szczęśliwych

Guarciar[us],
r[dinus],
1 *Historiarum*¹

Boter[us],
lib[ro] 15
De reputatione
*principis*⁴

Poważność
Jana Zamoyskiego straszna
wszystkiemu
światu

¹ Guicciardini w 1 księdze *Historii*.

² Ferdynand II Aragoński (1452–1516), król Kastylii i Leonu (od 1475), król Aragonii (od 1479), król Neapolu (od 1504 jako Ferdynand III).

³ Spolszczenie fragmentu dzieła Jeana de Chokier (*loc. cit.*). Anegdotę tę, o czym pisze Chokier, podał Francesco Guicciardini w dziele *Storia d'Italia* ([*Historia Włoch*] 1,19).

⁴ Botero w 15 księdze *O autorytecie księcia*.

⁵ Skanderbeg (1405–1468), albański przywódca i powstaniec, zasłynął dzięki walce o niepodległość z Turkami.

⁶ Spolszczenie fragmentu dzieła Jeana de Chokier (*loc. cit.*).

zwycięstw swoich z Turków¹, z Szweda², Moskwy³, z Wołochów⁴, z prowadzenia na królestwo ś[więtej] pamięci Zygmunta III, króla polskiego, i w pojmaniu Maksymiliana⁵, tak był wszystkim krajom poważny, sławny i straszny, iż więcej poważnością swoją aniżeli mnóstwem wojska z nieprzyjaciela triumfował. A osobliwie⁶ jednego czasu na Cecorze będąc w Wołoszech w małej gromadce swoich, przeciw niezliczonemu wojsku Tatarów, z wielkim animuszem i poważnością swoją grożąc im, posłał do nich, aby z pola ustąpili, a jego siły nie doświadczały z wielką swoją szkodą. Nie partrzało pogaństwo na mnóstwo wojska swojego, ale poważnością tak wielkiego hetmana zastraszeni, którego nieraz doświadczyli, bez omieszkania z pola ustąpili. Takowej siły jest i takowego poszanowania *maiestas et auctoritas in principe*⁷. Takową poważność nauczył się od ojca swego chować Tomasz Zamoyski, kanclerz koronny.

A jeśliby kto rzekł, iż nie był przystępnym? Może to być, iż tak – w ciężkiej chorobie jego, ale inaczej myliłby się na tym każdy, gdyż on umiał *et modestiam conservare, et facilem se praeberere, sed contemni non patiebatur*⁸. Pokazuje się ta skromność jego i pokora z tego nakrycia szarego i obicia trunny. Która ceremonia, nie rozumiem, niechaj, jako kto chce, rozumie, nie jest względem

¹ Zob. objaśn. 7 na s. 93.

² Zob. objaśn. 6 na s. 93.

³ Zob. objaśn. 5 na s. 93.

⁴ Zob. objaśn. 1 na s. 94.

⁵ Zob. objaśn. 2 na s. 94.

⁶ *osobliwie* – szczególnie.

⁷ *maiestas et auctoritas in principe* – (łac.) majestat i powaga wodza.

⁸ *et modestiam ... non patiebatur* – (łac.) i okazać łaskawość, i być łatwo dostępnym, lecz nie znosił braku szacunku.

przodków jego Szarków¹. Abowiem przypominać dzieła przodków swoich poważne, jako jest tego, który na wojnie z królem Łokietkiem pruskiej będąc, od Krzyżaków kopiją przebity i tam kopiec z ciała swego, ograniczenia majątności swojej od złego sąsiada uczynił za szcudrobliwą łaską króla, pana swego². Nie zgadzałoby się to już z nagrobkiem jego: *Stercus et vermis*?³ Do tego, kiedy by chciał ten pan zacny tym nakryciem⁴ przypomnieć przodki swoje i drugim *ad intende*⁵ dać, przypisałby sobie tytułów, ale znać⁶, że tego nie pragnął i o tym nie myślał, przeto nie napisał sobie, tylko: Tomasz Zamoyski, *stercus et vermis*.

Nadto skądże, przemiły Bóg, osobliwym sposobem pochodzi ozdoba familijey, jeśliż nie *ex maioribus*⁷ i przodków naszych? Przeto jeśli by tym animuszem⁸ to uczynił, że się sukmem szarym nakryć kazał, aby z przodków swoich ozdobę familijey pokazał, toczy już nie był *stercus et vermis*, jako sobie przypisał. Rozumiem ja tedy inaczej. Ponieważ ten pan był rozumny, wielkiego rozsądku i pobożny, wiedział on dobrze, jakowa pokora i pokuta jest przyjemniejsza u Pana Boga i jakowem płaszczem pokrywać się ma.

¹ *Która ceremonija ... przodków jego Szarków* – sens: nie uważam, by ceremonia ta odbywała się ze względu na jego przodków, lecz jeśli ktoś tak woli, może doszukiwać się tu tego typu nawiązań; Szarków – Sariuszy (zob. objaśn. 2 na s. 40).

² Na ten temat zob. objaśn. 2 na s. 40.

³ *Stercus et vermis* – (łac.) Gnoj i robactwo (1 Mch 2,62). Słowa, które Zamoyski kazał umieścić na swoim nagrobku.

⁴ *nakryciem* – całunem pokrywającym trumnę.

⁵ *ad intende* – (łac.) dosadnie.

⁶ *znać* – widać.

⁷ *ex maioribus* – (łac.) od dziadów.

⁸ *tym animuszem* – zgodnie z tą myślą.

Nauczył się tego dobrze od Joba, męża sprawiedliwego, który nie obrał sobie inszej pokuty, tylko *in sacco et cinere*¹, w worze a w popiele, gdy mówi: „*Saccum indui super carnem meam et cinere conspersi caput meum*”². W popielastym płaszczu chodzi ta pokora i pokuta prawdziwa. Popielastym także suknem ten pan pobożny i mądry, lubo to wysokiego stanu, chciał być okrytym. A tak to nakrycie stosuje się³ z nagrobkiem jego: *Stercus et vermis*.

A co wiedzieć, jeśli też to nie uczynił z nabożeństwa i miłości, którą miał do Franciszka świętego i do zakonu jego, w którym się on aż do śmierci kochał? Znaki są tego dobre, abowiem ten wielki patryjarcha takową sobie barwę pokory i pokuty świętej obrał i bracią swoją w takiejże barwie chodzących na pogardę świata tego bracią mniejszą nazwał, stosując ich do tego nagrobku: *Stercus et vermis*.

Takowa tedy jego kopija była: *proferre de thesauro suo*⁴, wybierać z skarbu swego, *humilitatem, modestiam, maiestatem et gravitatem*⁵, gdzie tego była potrzeba.

¹ *in sacco et cinere* – (łac.) w worze i w pyłe.

² *Saccum indui ... caput meum* – (łac.) „Na ciało swe wdziałem wór, a głowę moją posypałem popiołem”. Por. Hi 16,15: „*Saccum consui super cutem meam, et operui cinere carnem meam*”.

³ *stosuje się* – współgra, pasuje.

⁴ *proferre de thesauro suo* – (łac.) wyjmować ze swojego skarbcza.

⁵ *humilitatem, modestiam, maiestatem et gravitatem* – (łac.) pokorę, umiarkowanie, powagę i srogość.

ZWIĄZEK KOPIJ: POTĘŻNOŚĆ I PRZECIW¹ OJCZYŹNIE MIŁOŚĆ

Nie chcę tu teraz dysputować, co by było zacniejszego na świecie, jeśliże² *fortitudo*³ albo *doctrina*⁴, ponieważ na tym miejscu pokazała się dosyć mądrość, która w tym zacnym i wielkim obfitowała senatorze. I lubo to Tacitus, opisując *Domicianum*⁵ i *Agricolam*⁶, przenosi *fortitudinem doctrinae*⁷, mówiąc: „Frustra studia forent et civilium artium decus in silentium acta, si militem gloriam alius occuparet, cetera utcunque facilius dissimulari, ducis boni imperatoriam virtutem esse” („Nadaremne by nauki były i politycznych⁸ obyczajów ozdoba w milczeniu by była, gdyby hetmana walecznego cnota do tego nie przystąpiła”)⁹. Przeto gdy się tu nauka i potężność oraz pokaże¹⁰, dyskursy niechaj ustaną.

Tacit[us]

A tymczasem do potężności i miłości przeciw ojczyźnie przystąpmy. Tu abowiem potężność pobudza każdego monarchę, księżęcia i senatora, aby nie aplikował animuszu swojego do żadnej rzeczy¹¹: „Sed firmet se contra omnes dolos, fraudes, fallacias, metum

¹ *przeciw* – wobec, względem.

² *jeśliże* – czy.

³ *fortitudo* – (łac.) męstwo.

⁴ *doctrina* – (łac.) uczoność.

⁵ Domicjan (51–96), cesarz rzymski (od 81).

⁶ Juliusz Agrykola (40–93), rzymski wódz i namiestnik Brytanii, teść Tacyta, który poświęcił mu dzieło *Żywot Juliusza Agrykoli*.

⁷ *fortitudinem doctrinae* – (łac.) męstwo nad uczoność.

⁸ *politycznych* – grzecznych.

⁹ Zob. Tacyt, *Żywot Juliusza Agrykoli* I 39.

¹⁰ *nauka i potężność oraz pokaże* – nauka wraz z potęgą pokaże.

¹¹ *aby nie aplikował animuszu swojego do żadnej rzeczy* – aby nie troszczył się o nic.

et dolore, quae res patriam afficere possint, ut animo vinceret. Talis non modo cum summis viris comparari possit, sed similis Deo habendus esset” („Aby sam w sobie postanowił, jako przeciwko wszelakim zdradom, oszukaniu, bojaźni i boleści, które by ojczyznę zarazić mogły, onę zwyciężyć mógł, nie tylko by godzien między mężów dzielnych być poczytany, ale i Bogu podobny”)¹.

O takowym mężu Seneka napisał te wiersze:

Senec[a]
in
Oedip[i]
act[o]
prim[o]²

Adversa capere, quoque sit dubius magis
Status et cadentis imperii moles labat,
Hoc stare certo presius fortem gradu.
Haud est virile terga fortunae dare.

Przeciwnych rzeczy więcej kto doznać może
Czasów, gdy państwa giną w takowej porze,
Pewniejsza jest barzo niż kto w kroku stanie,
Fortunie ustąpić nie jest moje zdanie³.

Fulgos[ius]
lib[ro] 3,
cap[ite] 2⁴

Z takowych mężów był Octavius⁵, senator rzymski, który czasu wewnętrznej wojny pokazał animusz podobny. Abowiem gdy Rzym od Cynny⁶ i Maryjusza w niebezpieczeństwie był, od przyjaciół i od wieszczków napomniony, aby uchodził, odpowiedział

¹ Spolszczenie fragmentu dzieła Jeana de Chokier (II 16).

² Seneka w pierwszym akcie *Edypa*.

³ Seneka, *Edyp* 83–86 (za Jeanem de Chokier, *loc. cit.*).

⁴ Fulgozjusz w 3 księdze, 2 rozdziale.

⁵ Gnejusz Oktawiusz (zm. 87 p.n.e.), polityk rzymski, stronnik Sulli, wybrany na konsula w roku 87 p.n.e. wraz z Cynną, z którym popadł w konflikt, w wyniku czego stracił życie.

⁶ Lucjusz Korneliusz Cynna (ok. 130–84 p.n.e.), polityk rzymski, stronnik Mariusza w walce z Sullą, po jego śmierci główny przywódca działającego w interesie plebejuszy stronnictwa popularów.

słowy takowego senatora godnemi: „Se, cum consulatum gererat, patriam non nisi cum vita relicturum”¹.

Ponieważ tak, o Tomaszu, wielmożny panie kanclerzu, Rzeczypospolitej miłośniku, kiedyś się z cudzych krajów do ojczyzny wrócił, a w Sarogrodzie² mieszkając, na Oryninie³ obozem osobliwym stanowiłeś się⁴, gdzieś walny impet tatarski z niebezpieczeństwem zdrowia swego na sobie zatrzymał⁵. Natenczas gdybyć kto rzekł, jakoż i tak było, iż rzeczono: „Młodyś, panie, w majątności dostatecznej, w rozumie, jeśli inszych nie celujesz, równym wszystkim jesteś, nie gub młodości tej pod terazniejszy czas, ale za inszą okazją ojczyźnie milej lepiej przysłużyć się możesz. A nie mogli być inaczej, przeprowadź się do obozu generalnego, a tak niebezpieczeństwa ujdiesz”. Odpowiedziałeś, mężny rycerzu: „Se, cum patricius patriae fuerim, patriam non nisi cum vita relicturum”⁶. Ponieważ jestem ojczyc ojczyzny⁷, mojej ojczyzny aż do śmierci nie opuszczę. Godna uwagi odpowiedź tak wielkiego senatora.

Ale i to nie mniejsza, jaśnie wielmożny panie kanclerzu, przed sejmem⁸, na którymś już umierał, tu w Zamościu, z powinności

Potężność
i miłość
ojczyzny
pana
kanclerza

Impet
tatarski

¹ *Se ... cum vita relicturum* – (łac.) „Że skoro jest konsulem, to ojczyznę opuści tylko wówczas, gdy straci życie”; cytat z Jeana de Chokier, *loc. cit.*

² Sarogród (Szarogród), miasto na Podolu nad rzeką Muraszką.

³ Zob. objaśn. 8 na s. 84.

⁴ *obozem osobliwym stanowiłeś się* – rozłożyłeś własny obóz.

⁵ Wojska Zamoyskiego rozstawiły osobny obóz nie ze względu na wyjątkową odwagę ich dowódcy, lecz z powodu konfliktu w polskim sztabie; zob. objaśn. 4 na s. 85.

⁶ *Se ... cum vita relicturum* – (łac.) „Że skoro jestem patrycjuszem, to ojczyznę opuścić tylko wówczas, gdy stracę życie”; parafraza przywołanej wcześniej wypowiedzi Gnejusza Oktawiusza.

⁷ *ojczyc ojczyzny* – prawym synem ojczyzny.

⁸ Prawdopodobnie mowa o sejmie z 1637 r.

mojej gdyś cię nawiedzał, znalazłem cię, wielmożny panie, wielce schorzałego i na łóżku leżącego, a gdyś mi powiedział, żeś miał dnia trzeciego na sejm jechać, odradzałem od tej drogi, abyś zdrowiu swemu pofolgował. Odpowiedziałeś jako nieustraszony pan: „Lubom chory, lubo zimna wielkie, miłością ojczyzny i zdrowie, i samych siebie zagrzewać będziemy”. Te są słowa tak wielkiego senatora i gorącego miłośnika ojczyzny miłej. I gdyby mu był kto rzekł natenczas, że umrzesz, odpowiedziałby pewnie: „Ministrum regis oportet stantem mori”¹. O, zaprawdę mądry pan, potężny i miłośnik Rzeczypospolitej, *qui profert de thesauro suo nova et vetera*!²

Alciat[us]
Emb[le-
mata] 138³
Przyrówna-
nie p[ana]
kanclerza do
Herkulesa
zacniejsze⁵

Herkules, jako pisze Alciatus, dla dwunastu zwycięstw, które otrzymał z rozmaitemi ludźmi i zwierzęty, poczytany był między bogi⁴. Ale są to *vetera* („stare rzeczy”). Coś nowszego i zacniejszego upatruję w tym to zacnym panie, którego dziś grzebiemy.

Vetera są, że Herkules, wojnę prowadząc ze lwem nemeońskim⁶, onego zwyciężył. *Nova*⁷ większa i nowsza rzecz jest mieć

¹ *Ministrum regis oportet stantem mori* – (łac.) „Doradca króla powinien umierać na stojąco”; parafraza słów cesarza Wespazjana: „Imperatorem, ait, stantem mori oportere” („Rzekł, że władca powinien umierać na stojąco”; Swetoniusz, *Żywoty cesarów, Wespazjan* 24).

² *qui profert de thesauro suo nova et vetera* – (łac.) który ze swego skarbcza wyciąga rzeczy dawne i nowe.

³ Alciatus, *Emblematy* 138.

⁴ Nawiązanie do emblematu A. Alciatusa *Duodecim certamina Herculis* [Dwanaście prac Herkulesa]. Zob. objaśn. 1 na s. 143.

⁵ Przyrównanie p[ana] kanclerza do Herkulesa zacniejsze – w pełni zasadne porównanie pana kanclerza z Herkulesem.

⁶ ze lwem nemeońskim – z lwem nemejskim, mitologicznym potworem obdarzonym niedającą się niczym przebić skórą, który pustoszył okolice leżącej w Argolidzie Nemei.

⁷ *Nova* – (łac.) to co nowe.

wymowę przyjemną i rozsądek wielki, abowiem: „Nec vere aliquid magni momenti vires obire possunt, nisi consilium et ingenii dexteritas intercesserit”¹. Tą swoją wymowę i rozsądkiem wielkim Iwa gniewliwego, który osobliwie w przednich i potężnych ludziach panuje, ten pan zacny nie po jeden raz zwyciężył, jako jego komisyje podczas ekspedycyje pruskiej pokazują.

Vetera są, że Herkules jedną srogą gadzinę o siedmi głowach² zwyciężył i triumf z niej odniósł. *Nova* zacniejsza i nowsza rzecz jest: „Virum sapientem et facundum multiples sophistarum argutias veritatis specie adumbratas ingenii viribus retundere”³, jako ten jaśnie wielmożny pan w roku 1627, ucierając się racyjami z kanclerzem szwedzkim, uczynił, *sophisticas* jego *rationes*⁴ odkrył i zniósł, gdy mu na ostatek odpowiedział: „Quandoquidem nullum discrimen inter nos fecit Fortuna, ideo ceremoniis et sophisticis argutionibus non est utendum, sed res aggredienda” („Ponieważ żadnej różności Fortuna między nami nie uczyniła, przeto opuściwszy te ceremonije i sofizmata niepotrzebne, do rzeczy przystąpić potrzeba”).

¹ *Nec vere ... intercesserint* – (łac.) „Nawet siły o wielkiej mocy niczego nie mogłyby uczynić, gdyby nie wsparcie mądrości i sprawności umysłu”; cytat przejęty z poszerzonej wersji komentarza Claude’a Mignaulta do emblematu A. Alciatusa *Duodecim certamina Herculis*. W komentarzu tym rozwinięta została alegoryczna interpretacja prac Herkulesa postrzeganych jako triumf cnoty i intelektu, a nie wyłącznie siły fizycznej.

² *gadzinę o siedmi głowach* – hydrę lernejską, mitologicznego potwora wyobrażanego jako wielogłowy gad.

³ *Virum sapientem ... retundere* – (łac.) „Mąż mądry i wymowny siłą swego talentu odparł liczne kłamstwa sofistów fałszywie przedstawiane jako prawda”.

⁴ *sophisticas ... rationes* – (łac.) sofistyczne argumenty (sofizmaty, tj. wybiegi, sztuczki retoryczne).

Vetera są, że Herkules wieprza srogiego¹ na górze Erymoncie szkodzącego i wszystko psującego pojmał, związał i do domu żywego przyprowadził. *Nova* zacniejsza i nowsza jest rzecz: „Virtutem furori non cedere, imo longe antecellere” („Cnocie popędliwości nie ustępować, i owszem, cnotą popędliwość przewyższać, jako ten pan zmarły uczynił”)².

Vetera są, że Herkules jelenia z złotymi rogami³, który jest *divitiarum symbolum*⁴, mocą ciała swojego zwyciężył. *Nova* sławniejsza i nowsza jest rzecz nad bogactwa ojczyste nie tylko siłą, ale daleko więcej cnotą i mądrością dostatków dochodzić. Abowiem gdyby kto chciał wyliczyć jego dygnitarstwa, starostwa i królewskie nadania, tych miał po dostatku⁵. Był podolskim i kijowskim wojewodą, których on, chcąc się tym więcej Rzeczypospolitej przysłużyć i karku szyję swojej na większe Rzeczypospolitej ciężary nadstawić, dobrowolnie ustąpił, a tę machinę sekretów⁶ króla jego mości i Rzeczypospolitej na kark swój biorąc, pierwej podkanclerstwo⁷ od sławnej pamięci króla Zygmunta III, a potem kanclerstwo od teraźniejszego Władysława IV, króla i pana naszego miłościwego, ku usłudze Rzeczypospolitej chętnie przyjął.

¹ *wieprza srogiego* – dzika erymantejskiego, mitologicznego zwierzęcia pustoszącego okolice góry Erymantos na Peloponezie.

² Cytat z komentarza Claude’a Mignaulta do emblematu Alcuiusa (*Emblemata...*, s. 595).

³ *jelenia z złotymi rogami* – łanię kerynejską, poświęcone Artemidzie zwierzę, które miało złote rogi, srebrną sierść i brązowe kopyta.

⁴ *divitiarum symbolum* – (łac.) symbolem bogactwa.

⁵ *po dostatku* – pod dostatkiem.

⁶ *machinę sekretów* – tu: kancelarię.

⁷ Zamoy-ski funkcję podkanclerza sprawował w latach 1628–1635, po czym powołany został na stanowisko kanclerza wielkiego koronnego.

Vetera są, że Herkules ptastwo ciałmi człowieczymi pasące się naczyniem mosiężnym odegnał¹. *Nova* chwalebniejsza i nowsza jest rzecz: *avaritiam respuere raptumque omnem putare nefas* („łakomstwa się strzec i wydzierstwo² sobie za rzecz nieprzystojną poczytać”)³, co się znajdowało w tym panie, do którego kopijej może przydać to emblema: „*Nec raptu, nec faenore*”⁴.

Vetera są, że Herkules jakieś niewiasty, które Amazonami zowią, zwyciężył i królową ich pojmał⁵. *Nova*: coś godniejszego i nowszego ten pobożny pan uczynił, gdy wszystkich niecnót był burzycielem, nabożeństwa zakonnego i nauk wyzwolonych wielkim promotorem i patronem. Jasne tego świadectwo jest klasztorów i akademij⁶.

¹ *ptastwo ciałmi człowieczymi pasące się ... odegnał* – ptaki stymfalijskie, poświęcone Aresowi potwory o żelaznych dziobach i piórach, które gnieździły się na bagnistych obszarach w pobliżu jeziora Stymfolos w Arkadii. Herkules przepłoszył je specjalną kołatką wykonaną przez Hefajstosa.

² *wydzierstwo* – zdzierstwo, odbieranie innym.

³ Cytat z komentarza Claude’a Mignaulta do emblematu A. Alciatusa (*Emblemata...*, *loc. cit.*).

⁴ *Nec raptu, nec faenore* – (łac.) „Ani grabieżą, ani lichwą”; por.: „Spernit avaritiam, nec raptu aut foenore gaudet” (A. Alciatus, emblemat *Duodecim certamina Herculis*, w. 5).

⁵ Mowa o jednej z prac Herkulesa, polegającej na zdobyciu magicznego pasa Hipolity, królowej Amazonek. Mignault interpretuje ten czyn jako przezwycięzenie kobiecej podstępności i chytryści.

⁶ Zamoyski dotował budowę i wyposażenie licznych kościołów na należących do niego terenach; spośród zgromadzeń zakonnych szczególnie wspierał franciszkanów, którzy zawdzięczali mu nowy kościół w Szczecbrzeszynie oraz w Zamościu. Tomaszłożył także na działalność Akademii Zamojskiej, m.in. ufundował jej główny gmach, którego budowa miała miejsce w latach 1639–1648 (rozpoczęto ją już po śmierci kanclerza).

Vetera są, że Herkules jedną stajnię smrodem i gnojem zawaloną wyczyścił¹. *Nova* większa i nowsza jest rzecz wykorzenić błędy i występki, i sprawić to, aby tam, gdzie „Abundavit delictum, superabundaret gratia Dei”²; giełdę obalić³, kościół postawić, ojcom franciszkanom oddać – i to wielka⁴. Dlaczego przy tych kopijach może to emblema położyć: „Cultum mentibus addit”⁵.

Vetera są, że Herkules wołu srogiego⁶, ogień z nosa wypuszczającego, uskromił i z Krety wygnał⁷. *Nova* przystojniejsza rzecz jest: na usługę swoją zacnych i poważnych sług i dworzan chować, niepowściągliwych karać i między poczciwymi nie cierpieć, czego ten pan cnót pełen zawsze przestrzegał.

Vetera są, że Herkules *Diomedem*⁸, króla Tracyleji, okrutnika zabił, który ciałem ludzkim konie karmił. *Nova* sławniejsza i nowsza jest rzecz: wymową i mądrością srogość chłopską

¹ *stajnię smrodem i gnojem zawaloną wyczyścił* – wyczyścił stajnię Augiasza, króla Elidy, który przez swojego ojca Heliosa został obdarowany licznym stadem koni.

² *Abundavit delictum, superabundaret gratia Dei* – (łac.) „Wzmógł się grzech, jeszcze obficiej rozlała się łaska Boża” (Rz 5,20).

³ *giełdę obalić* – zlikwidować jakieś otoczone złą sławą miejsce (np. karczmę).

⁴ Prawdopodobnie chodzi o wypędzenie arian ze Szczecbrzeszyna w roku 1637; w mieście tym Zamoyski w zbliżonym czasie ufundował kościół franciszkanów.

⁵ *Cultum mentibus addit* – (łac.) „Myślom dodaje ogłady” (A. Alciatus, *loc. cit.*, w. 7).

⁶ *wołu srogiego* – byka kreteńskiego, którego Herkules schwytał na polecenie króla Eurysteusa.

⁷ Przekład fragmentu komentarza z padewskiej edycji emblematów Alciatusa (*Emblemata...*, s. 597).

⁸ *Diomedem* – (łac.) Diomedesa, mitycznego króla trackich Bistonów, który karmił konie ludzkim mięsem.

grubą i niepolityczną¹ kozacką i tatarską uskromić, i tak wiele razy pogromić².

Vetera są, że Herkules Geryjona³ z trzema głowami i z troistym ciałem zwyciężył. *Nova: unanitem hostium multitudinem superare sua virtute*⁴, jako się wzwyż powiedziało.

Vetera są, że Herkules po zabiciu smoka złote jabłka do Grecyjy przyniósł⁵. *Nova* zacniejsza i nowsza to jest rzecz, iż ten pan wielki siłą, mądrością, poważnością i usługą swoją tak wiele darów od Boga, od królów, panów swoich, i od Rzeczypospolitej otrzymał⁶.

Vetera są, że Herkules na ostatek Cerberusa⁷ z piekła wyciągnął i na świat wyprowadził. *Nova*: potężniejszy to był pan, którego mądrość, roztropność, sprawiedliwość, łaskawość, poważność, skromność, potężność i ku ojczyźnie miłość po wszystkim świecie

¹ *niepolityczną* – niecywilizowaną, pozbawioną kultury.

² Interpretacja tej pracy Herkulesa również przejęta została z komentarza Mignaulta (*loc. cit.*). Autor kazania dostosował ją do realiów Rzeczypospolitej.

³ *Geryjona* – postać o trzech głowach, trzech tułowiach i trzech parach rąk, posiadał liczne stado bydła; według niektórych przekazów był królem Tartessos w Hiszpanii, inne podają, że władał wyspą Eryteą. Wedle wykładni alegorycznej Gerion oznaczał zgodnie współpracującą ze sobą grupę osób.

⁴ *unanitem hostium multitudinem superare sua virtute* – (łac.) zgodną grupę wrogów przezwyciężyć swą cnotą; fragment komentarza Mignaulta (*loc. cit.*).

⁵ Mowa o zadaniu polegającym na zebraniu złotych jabłek ze strzeżonego przez smoka ogrodu Hesperyd. Akapit ten to przekład fragmentu objaśnień z kompendium Alciatusa (zob. *Emblemata...*, s. 597).

⁶ Odczytanie mitu o Herkulesie zrywającym jabłka Hesperyd jako alegorii wynagradzania ludzi mądrych i uczonych Korona zaczerpnął z komentarza Mignaulta (*loc. cit.*).

⁷ *Cerberusa* – Cerbera, trzygłowego psa, który strzegł wejścia do Hadesu.

osławiła i na potomne wiekuiste czasy sławnym uczyniła¹. *Vivet extento procul eius aevo*². A przeto *omnis doctus et scriba est in regno caelorum, qui profert de thesauro suo nova et vetera*³. Umarł już Tomasz Zamoyski, umarł kanclerz i senator wielki, upadł filar Kościoła Bożego, ozdoba Rzeczypospolitej. Już wszystkich zostawuje, wszystkich opuszcza, wszystkich żegna.

Żegnania

Z JEGO KRÓLEWSKĄ M[O]ŚCIĄ

Ciebie, najaśniejszego i napotężniejszego monarchę, króla polskiego Władysława IV, pana swego miłościwego, Tomasz Zamoyski, waszej królewskiej m[O]ści i wszystkiego królestwa kanclerz i senator wielki, żegna. On, mówię, Tomasz Zamoyski, którego w[asza] k[rólewska] m[Ość] w przywileju swoim na kanclerstwo onemu danym takimi tytułami urodzenie jego opisujesz: „*Hic quidem Thomas Zamoyski, in bellatrice familia natus praefulgente ubique hasta, gentilitio stemmate, nihil degenerum aut imbecille a maioribus suscipere potuit, quem pater ut suis victoriis, ita hostilibus hastis vexillisque tanquam incunabulis circumdatum et iam infantiam inter arma et militaria signa ludentem pueritiae suae et futuro omni tradidit*”⁴.

Zalecenie
urodzenia
pana
kanclerza
od k[róla]
j[ego]
m[Ości]

¹ Pokonanie Cerbera jako źródło wiekuistej i obejmującej cały świat sławy zacerpnięte zostało z komentarza Mignaulta (*loc. cit.*).

² *Vivet extento procul eius aevo* – (łac.) Niech żyje daleko stąd dłużej niż jego lata, tj. niech trwa o nim pamięć; jest to zniekształcony cytat z Horacego: „*Vivet extento Proculeius aevo*” (*Pieśni* II 2,5).

³ *omnis doctus ... et vetera* – (łac.) każdy skryba nauczony w królestwie niebieskim, który wyjmuje ze skarbca rzeczy stare i nowe; powtórzone motto kazania, zob. objaśn. 1 na s. 115.

⁴ *Hic quidem ... futuro omni tradidit* – (łac.) „Ten oto Tomasz Zamoyski zrodzony w rycerskiej rodzinie, świecącej na wszystkie strony włócznią,

On, mówię Tomasz Zamoyski, który według zdania w[aszej] k[rólewskiej] m[ości] w tymże przywileju opisanego przystojniejszy do tego urzędu przystęp miał aniżeli kto inszy: „*Quare post reverendissimi in Christo patris Iacobi Zadzik¹, episcopi Cracov[iensis], non diu successor nobis quaerendus erat. Illustri ac magnifico Thoma de Zamoscie Zamoyski, regni nostri vicecancellario, non tam in tituli officii que societate, quam a virtute gloriaque monstrato, digna utrinque similitudinis cognatione, ut hic non alteri succederet, nec illi ab alio succederetur, utroque tam magna quam pari nulla discriminis invidia, aut aequalitatis iniuria, etiam cum alter non vocaretur, quod erat magnitudinis, utrinque iure salvo et usu sibi consentiente*”².

K[ról] jego
m[ości]
przyznawa
mu god-
ność tego
urzędu

Żegna tedy w[asza] k[rólewską] m[ości] kanclerz wielki koronny, którego progresy i w młodych leciech postęпки w[asza]

K[ról] jego
m[ości] zale-
ca postęпки
w leciech
młodych
pana
kanclerza

rodzinnym herbem, nic wyrodnego i tchórzliwego od przodków nie mógł odziedziczyć, ojciec go zarówno swymi zwycięstwami, jak i wrogimi włóczyniami i sztandarami niczym powijakami otoczonego, już jako niemowlę bawiącego się pośród oręża i znaków wojskowych, powierzył przyszłej wróżbie jego młodości” (zmodyfikowany przekład podaję za: S. Żurkowski, *Żywot Tomasza Zamojskiego*, s. 356).

¹ Jakub Zadzik (1582–1642), biskup krakowski i chełmiński, kanclerz wielki koronny.

² *Quare ... usu sibi consentiente* – (łac.) „Niedługo szukaliśmy następcy po wielbnym w Chrystusie ojcu Jakubie Zadziku, biskupie krakowskim. Objawił się wielmożny i wspaniały Tomasz z Zamościa Zamoyski, podkanclerzy naszego królestwa; nie tyle co za sprawą wspólności tytułu i urzędu, a raczej cnoty i chwały, godnego pokrewieństwa w podobieństwie, ten nie mógłby nastąpić po innym, ani tamten nie mógłby mieć innego następcy. Zazdrość pomiędzy nimi jest taka, jakby byli tacy sami, bez żadnej ujmy w ich równości. Gdyby zaś jeden z nich nie został powołany na urząd, zgodne przekazanie nastąpiłoby z mocy prawa, co stanowi dowód ich wielkości” (zmodyfikowany przekład podaję za: S. Żurkowski, *Żywot Tomasza Zamojskiego*, s. 356).

k[rólewska] mość w tymże przywileju sobie smakuje¹: „Ita iam tunc flos praecursor aevi repente enituit, qui non alios postea fructus edere voluit, quam fidelis obsequii invictae fortitudinis summeque prudentiae et in omnibus gloriae”².

Już klejnot tajemnic³ w[aszej] k[rólewskiej] m[ości] i wszystkiego królestwa oddaje, za miłościwą łaskę dziękuje. A przy tym zasługi swoje i powolności⁴ życzliwe, które w[asza] k[rólewska] m[ość] w tymże przywileju onemu przypisujesz, mówiąc: „Et quamvis serenissimi parentis nostri, optima erga illum voluntas, acerrimum iudicium, honorificentissimum consilium, supremam ei in regno dignitatem, castellanatum Cracoviensem ultro offerret, traderet, consignaret, iamque litterae, sigilla totusque honor in tanti pignoris autoritate ad eum descenderit transieritque, maluit tamen in eo munere subistere, in quo summam erga regem patriamque semper operam et studium non in honoribus tantum, sed in laboribus ac molestiis propagaret”⁵.

K[ról] jego
m[ość] za-
leca zasługi
jego

¹ *sobie smakuje* – chwali.

² *Ita ... in omnibus gloriae* – (łac.) „Już wówczas gwałtownie zajaśniał kwiat, poprzednik wieku dojrzałego, który nie chciał wydać innych owoców niż wierna służba, niezłomne męstwo, najwyższa mądrość i chwała we wszystkim” (tłumaczenie za: S. Żurkowski, *Żywot Tomasza Zamojskiego*, s. 357).

³ *klejnot tajemnic* – mowa o pieczęci kanclerskiej.

⁴ *powolności* – posłuszeństwo, oddanie.

⁵ *Et quamvis ... ac molestiis propagaret* – (łac.) „A chociaż najdostojniejszy osąd naszego najjaśniejszego ojca przekazał, nadał i zapisał mu najwyższą godność w królestwie, kasztelaninę krakowską, spłynęła, przeszła na niego pieczęć i cały zaszczyt tak wielkiej rękojmi, to wołał jednak pozostać na tym urzędzie, na którym zawsze wykazywał się najcięższą dla ojczyzny i króla pracą, zapalem nie tylko do zaszczytów, lecz także trudów i niewygód” (tłumaczenie za: S. Żurkowski, *Żywot Tomasza Zamojskiego*, s. 359–360).

Te zasługi i przysługi swoje współ i z synem swoim jedno-
rodzonym Janem Zamoyskim, i blisko z powinny¹ swojemi na
potomne czasy w miłościwą łaskę pańską, w obronę i promocyją
oddaje i poleca.

Z ICH M[O]ŚCIAMI PANY SENATORAMI

Żegna i ciebie, prześwietne Korony Polskiej i Wielkiego
Księstwa Litewskiego senatorskie koło, a będąc Rzeczypospo-
litej miłośnikiem i ojczyzny swojej patrycyjuszem prawdziwym
i życzliwym, odchodząc od niej i z nią się żegnając, to w[asz]m[oś]
ciom, moim m[iło]ściwym panom, przypomina i do uważenia
podaje, co niegdy Marcus Aurelius cesarz powiedział: „Sciant et
integritate et circumspectione consiliariorum, ex prudentia ipso-
rum propria, universum pendere bonum reipublicae, neque enim
potest fieri, si radices arboris aridae sint, ut viridia in ramis vide-
amus folia” („Wiedźcie, iż z uważenia i z roztropności senatorów
i z ostrożności ich własnej wszelkie dobro pochodzi rzeczypospo-
litej i nie jest rzecz podobna, aby gdzie korzenie drzewa są suche,
na gałęziach jego moglibyśmy widzieć liścia zielone”)². Wielka
rzecz abowiem jest, jaśnie wielmożni m[o]ściwi panowie, mieć do-
brych hetmanów na wojnie, ale daleko większa jest rzecz senato-
rów mieć mądrych w senacie. Czemuż? Abowiem na wojnie, lubo
to zwycięstwo zawisło w potędze wojska wszytkiego, jednak rząd
zlecony bywa jednemu, od którego by wszytko wojsko dependo-
wało³, ale sprawować rzeczpospolitą⁴, onę rządzić, o niej radzić,

¹ z *powinny* – z powinowatymi.

² Antonio de Guevara, *Horologium principum* I 43.

³ *dependowało* – zależało.

⁴ *sprawować rzeczpospolitą* – kierować państwem.

onę zachować nie jest jednego męża rozsądku i uwagi. Dlatego też Plato powiedział: „Quod si unum e duobus futurum esset, aut bonum esse principem et malos consiliarios habentem, aut malum, bonos vero habentem consiliarios. Satius esset malum eligere principem cum bonis consiliariis quam bonum cum malis” („Gdyby przyszło z tych dwu jedno obierać: albo dobrego księcia ze złemi senatorami, albo złego z dobrymi, wołałbym obrać złego z dobrymi senatorami aniżeli dobrego ze złemi”)².

Między inszemi dobrodziejstw, które Pan Bóg przyobiecał ludowi swojemu, było i to, iż miał im naprawić Rzeczpospolitą, i mówi do niego: „Iudices tuos restituum, ut fuerunt prius”³. Dosićże na tym? Bynamniej, ale przydaje: „et consiliarios tuos sicut antiquitus”⁴. Cóż z tego? „Quia vocaberis civitas iusti urbs fidelis”⁵. Przypatrzcież się, m[ó]ściwi panowie, jaką ozdobę Rzeczpospolita bierze z senatorów mądrych i uważnych, z których ozdobę sprawiedliwości i wierności bierze. Przeto ponieważ wszelka Rzeczpospolita za radą zdrową a prywatami niewiedzioną⁶ z senatorów

¹ Platon, *Państwo*.

² Wydawcy nie udało się odnaleźć tej myśli u Platona. Koronie mogła być jednak znana z traktatu *De pacificatione* [*O zaprowadzaniu pokoju*] hiszpańskiego humanisty Juana Luisa Vivesa. Por.: „praestare malum esse principem cum bonis consiliariis quam bonum cum malis” (J.L. Vives, *Opera*, t. 2, Basileae 1555, s. 869). Antycznym źródłem tego stwierdzenia jest zaś *Historia Augusta, Alexander Severus* 65,4.

³ *Iudices tuos restituum, ut fuerunt prius* – (łac.) „Przywróć twych sędziów i będą jak niegdyś” (Iz 1,26a).

⁴ *et consiliarios tuos sicut antiquitus* – (łac.) „i doradców twych tak jak dawniej” (Iz 1,26b).

⁵ *Quia vocaberis civitas iusti urbs fidelis* – (łac.) „Będziesz nazwany miastem sprawiedliwego, wiernym grodem” (Iz 1,26c).

⁶ *prywatami niewiedzioną* – niewiedzioną przez prywatne interesy.

dobrych stoi i trwa na wieki, ten pan zacny a kolega w[asz]mościów przy tym ostatnim pożegnaniu swoim prosi, aby ją w[asz]-m[ościowie] dobrą radą swoją wspierali i żeby nie upadła, onej bronili, a tak za miłość i ludzkość pokazaną podziękowawszy w[asz]m[o]ściom, odchodzi.

Z JEJ M[OŚ]CIA PANIĄ KANCLERZYŃĄ, Z MIŁĄ MAŁŻONKĄ SWOJĄ

Żegna i ciebie, jaśnie wielmożna m[oś]ciwa pani kanclerzyna, żegna jako miłą małżonkę swoją, któraś mu była *umbraculum laborum, medela necessitatum, oblectamentorum inventrix, cordis intimi amor unicus, gubernatrix domus fidelissima, filii filiarumque mater optima* – żegna cię, wielmożna pani, jako „ochłodę prac i boleści swoich, jako lekarstwo czasu potrzeby, wynalezicielkę ulżenia boleści nieznośnej”¹. Szukałaś, m[oś]ciwa pani, sposobów rozmaitych, czym byś mu choroby i boleści ulżyć mogła, przesadzałaś się na subtelne zmysły², czym byś go pocieszyć i ucieszyć mogła; serca przytomnego³ jedyną miłość, domu rządicielkę najwierniejszą, syna i córek matkę najosobliwszą⁴. Tak abowiem niejaki Rzymianin żegnał małżonkę swoją, gdy umierał⁵.

¹ Antonio de Guevara, *Horologium principum* III 39.

² *przesadzałaś się na subtelne zmysły* – wielką wagę przykładając do okazywania uczuć.

³ *serca przytomnego* – towarzyszącego jej serca; metonimicznie o Tomaszu Zamoyskim.

⁴ *najosobliwszą* – wyjątkową, najbardziej niezwykłą.

⁵ Przytoczony powyżej fragment z *Horologium principum* ma charakter ogólny i nie jest związany z żadną konkretną osobą lub sytuacją.

A lubo to odchodząc z tego świata, zostawił ci dobra niemałe doczesne, żalu jednak serca twego, który dla śmierci jego ponosisz, nie wykorzenił. Tym się jednak, m[os]ciwa pani, cieszyć masz, być nic inszego nie zostawił, tylko syna i córki. Jedna pani rzymska, będąc wdową, przyszła w nawiedziny z trojgiem dzieci do drugiej sąsiady, która otwierając szkatuły, ukazując jej klejnoty, chwaliła się, że takowe miała skarby. Której pani ona mądra odpowiedziała, pokazując swoje dziatki i mówiąc: „Te są moje klejnoty, te są moje skarby, które mi mąż mój zostawił – i bym nie miała nic więcej, tymi się kontentuję”¹.

Zostawił ci, jaśnie wielmożna pani, małżonek miły, kanclerz koronny, dostatki wielkie, ale by i tych nie było, zostały po nim dziatki. Umarł Tomasz Zamoyski. Żyje Jan Zamoyski, którego, Panie Boże, w dobrym zdrowiu długo szczęśliwie chowaj, aby w tropy ojcowskie wstępował. Tym się ciesz i kontentuj! Żegna tedy, w[asz]m[osć] m[iło]ściwa pani, i jeśli się w czym uprzykrzył, a osobliwie w tak ciężkiej chorobie swojej długo trwającej, i przez mię przeprasza, i prosi, aby mu w[asz]m[osć] odpuściła, miłości tej małżeńskiej przeciwko jemu nie traciła, przedsięwzięcie jego w rozmnożeniu chwały Bożej i nauk wyzwolonych żebyś kończyła i pełniła, uprzejmie prosi.

Z ICH MOŚCIAMI PANY, Z SYNEM I Z CÓRKAMI

Żegna i w[asz]m[osć]ów, zacne i miłe potomstwo swoje, syna i córki, ociec miły i błogosławiąc w[asz]m[osć]ów, bojaźń Bożą zaleca i mówi: „Lubo to, synu i córki moje, w młodych leciech was odumieram², w takowych także leciech odumarł mię ociec mój,

¹ Anegdota ta dotyczy Kornelii, córki Scypiona Afrykańskiego Starszego i matki Grakchów. Zob. Waleriusz Maksymus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* IV 4.

² *odumieram* – osieracam.

a jednak Bóg mię aż do śmierci chował¹ i błogosławił”. Kamejzes², król perski, nad wszystko to samo synowi swemu zalecał, aby Boga miłował. Tak też i ojciec wasz zaleca w[asz]m[o]ściom, mówiąc: „Hoc unum praecipue commendo idque tanquam pretiosum thesaurum a patre donatum in vestra memoria perpetuo recondi cupio. Dei estote amici, in eundem pii, nihilque aggredimini, nisi Divino Numine implorato” („To najosobliwiej zalecam wam i jako skarb drogi od ojca wam dany aby w pamięci waszej wiekuście był położony, tego sobie pragnę: Boga miłujcie i Onego chwalcie, żadnej rzeczy nie poczynajcie bez ratunku Jego”)³.

Do ciebie się obracam, wielmożny m[oś]ciwy panie starosto kałuski. Ze dwu rzeczy cieszył się Filip⁴, król macedoński, przed śmiercią swoją. Naprzód, iż wielkie nadania uczynił kościołowi Apollinowemu, zalecając zdrowie syna swego Aleksandra i onego mu w opiekę oddał. Po wtóre, że go dał na ćwiczenie Arystotelesowi, i mówi: „Spero enim fore, ut eductus eruditusque abs te ipse filius meus dicetur et tu pater eius nominaberis” („Mam nadzieję, iż gdy będzie wyćwiczony od ciebie, synem moim będzie nazwany, a ty ojcem jego będziesz mianowany”)⁵. Z tych dwu rzeczy ten pan zacny a ojciec w[asz]m[ości] umierając cieszył się. Naprzód, że tak wiele dobrego kościołom Bożym uczynił, polecając w opiekę w[asz]m[ościów] wszystkich i obronę, a osobliwie⁶ w[asz]m[ości] mego m[oś]ciwego pana, już nie Apollinowi, ale nieskazitelnemu

Do syna

Zalecenie
akademijej

¹ *mię ... chował* – opiekował się mną.

² Mowa o Kambyzesie I (zob. objaśn. do 1 na s. 75).

³ Anegdota wraz z cytatem przejęta od Jeana de Chokier (*Thesaurus* II 22); zob. też Ksenofont, *Cyropedia* 8.

⁴ Filip II (382–336 p.n.e.), król Macedonii, zob. objaśn. 10 na s. 76.

⁵ Źródłem anegdoty jest *Thesaurus* Jeana de Chokier (II 22). Zob. też Ge-liusz, *Noce attyckie* IX 3; Antonio de Guevara, *Horologium principum* I 47.

⁶ *osobliwie* – zob. objaśn. 3 na s. 76.

Bogu, Chrystusowi Panu. Po wtóre, iż w[asz]m[ość] na ćwiczenie oddał nie jednemu Arystotelesowi, ale tak wiele Arystotelesom, tak wielkiej i sławnej akademiej wszytkiej, tak iż mógł mówić ociec w[asz]m[ości] miły: „Synem moim jesteś rzeczony, lecz akademija matką twoją mianowaną będzie”.

Jedenaście, m[oś]ciwy panie starosto kałuski, było Ptolomeusów¹, wszyscy byli waleczni, wszyscy byli godni, a jednak żaden z nich nie był tak sławniejszy i zacniejszy jako był Soter Ptolomeus, ósmy król egipski², a to dla nauk wyzwolonych, których się był wyćwiczył. Wielki i zacny, świętej i sławnej pamięci był dziad w[asz]m[ości]. Wielki i zacny był ociec w[asz]m[ości]. Ale nie tak byli sławni i zacni z inszych cnót, których siła mieli, jako z nauk, których się wyćwiczyli. Przeto przy tym pożegnaniu, kładąc już ręce błogosławieństwa rodzicielskiego na głowę w[asz]m[ości], napomina temi słowy: „Cogita, filii, Deo servire, templa honorare, cultum Divinum promovere, sacerdotes venerari, academiam matrem tuam diligere et protegere, res esse tibi non arbitrarias, sed maxime necessarias. Tam diu enim Romanorum duravit gloria, quam diu deorum suorum cultores et de templis

¹ Ptolemeusze, dynastia panująca w Egipcie w latach 305–30 p.n.e., jej założycielem był Ptolemeusz I Soter, jeden z generałów Aleksandra Macedońskiego. Na egipskim tronie zasiadało 15 męskich przedstawicieli tego rodu.

² Imię to nosiło dwóch władców Egiptu, pierwszym był wspomniany wyżej Ptolemeusz I Soter, drugim zaś Ptolemeusz IX Soter II (ok. 143–81 p.n.e.), który trzykrotnie zasiadał na egipskim tronie (116–110, 109–107, 88–81 p.n.e.). Charakterystyka władcy uczonego pasuje bardziej do Ptolemeusza I, założyciela Biblioteki Aleksandryjskiej oraz Muzejonu. Numeracja sugeruje jednak, że Koronie mogło chodzić o któregoś z późniejszych królów. Przypisanie królowi numeru 8 wynika z posługiwania się przez kaznodzieję *Horologium principium*, skąd zaczerpnął informację na temat egipskich monarchów (I 47).

solliciti fuerunt” („Pieczołuj się¹, synu, abys Bogu służył, kościoły w uczciwości miał, chwałę Bożą rozmnażał, akademią jako matkę swoją miłował i onej bronił. Te bowiem rzeczy nie są tobie zmyślane, ale bardzo potrzebne. Abowiem tak długo państwo rzymskie w sławie było, póki bogów swoich szanowali i o kościołach się ich pieczołowali”)² – powiedział Marcus Aurelius cesarz.

A lubo to po śmierci swojej ociec ten zacny od obecności w[asz]m[ości], syna swego miłego, jest oderwany, nie jest jednak rzecz słuszną, aby z pamięci w[asz]m[ości] był wyrzucony. „Germanus enim et minime ingratus filius, quo die patrem in tumultum miserit durum, eo ipso die eum in corde tenero sepelire debet” („Własny abowiem i bynamniej niewdzięczny syn tego dnia, którego ojca do grobu twardego włożył, tegoż dnia w sercu swoim miłosnym pogrześć ma”)³.

Z ICH M[O]ŚCIAMI PANY PRZYJACIOŁY

Żegna i w[asz]m[ości]ców, jaśnie wielmożni panowie, pokrewnych, powinnych⁴ i przyjaciół swoich, za pokazaną i zachowaną przyjacielską miłość uniżenie dziękuje. A iż miłość prawdziwa *nec diligere desinit, nec iuvando defatigatur, hanc etenim nec temporum vicissitudines auferre possunt, nec amici officium intermittere debet*⁵, przeto prosi, aby i po śmierci jego taż miłość zachowana była, tak onego samego nie zapominając w modlitwach, jako też i potomstwu pozostałemu jego pokazana była.

¹ *Pieczołuj się* – dbaj, staraj się.

² A. de Guevara, *Horologium principum* III 53.

³ *Ibidem*, III 49.

⁴ *powinnych* – powinowatych.

⁵ *nec diligere ... debet* – (łac.) nie zabrania miłować, nie męczy się pomaganiem, a przemiany dziejów nie wyznaczają jej kresu, przyjacielskie obowiązki jej nie pomniejszają.

Z PANY DWORZANY I SŁUGAMI

Żegna i w[asz]m[o]ściów, panowie, dworzan i sług swoich, którzyście z nim współ lata swoje strawili, wojny przykre i ciężkie odprawowali, prace rozmaite ponosili, jego ciężkie choroby na rękę swoich piastowali i na ostatek żywoteście swój ofiarowali, abyście mu zdrowie dać mogli. Przeto mówi ten pan zacny: „Aequissimum est, ut ipsorum mortem acciperem, ut ipsi vitae meae haeredes fierent” („By to rzecz można była¹, abym ja ich śmierć moją śmiercią zastąpić mógł, aby oni życia mego dziedzicami zostali, z chęcią rad bym to uczynił”). Żegna tedy w[asz]m[o]ściów i za posługi i usługi w[asz]m[o]ściom dziękuje, oświadczając się z tym, iż lubo to ciało jego między robactwem będzie leżało, przed Panem Bogiem jednak w[asz]m[o]ściów nie zapomni².

NAGROBEK, KTÓRY SOBIE DAŁ TOMASZ ZAMOYSKI:

*Stercus et vermis*³

Lubobym chciał skasować⁴ ten nagrobek, któryś sobie położył, jaśnie wielmożny panie Tomaszu Zamoyski, tego się ważyć nie śmiem. Mądryś pan i pobożny, zaczym krzywdić w tym żadnej czynić nie chcę, ale przy twej pokorze wcale cię zostawuję. Bez obrazy jednak twojej poważę się inszy nagrobek napisać tobie. A inszegoć nie dam, tylko ten, który Arystoteles napisał na grobie Platonowi, mistrzowi swemu.

¹ *By to rzecz można była* – gdyby było możliwe.

² *nie zapomni* – nie zapomni.

³ *Stercus et vermis* – (łac.) zob. objaśn. 3 na s. 137.

⁴ *skasować* – unieważnić.

NAGROBEK OD KAZNODZIEJE DANY:

*Hic est ille, quem omnes recti diligere debent*¹

– przyczyna²

Dziwna rzecz jest, iż Arystoteles człowiek mądry, filozof wielki, wiedząc, że Plato był człowiek wielce uczony i boskich tajemnic zasięgał i nazywany był *Plato divinus*³, a jednak nie napisał mu: „Hic est ille Plato divinus”⁴. Był filozofem i koryfeuszem wszystkich filozofów, a przecie jednak nie napisał mu: „Hic est ille Plato doctissimus”⁵. Był i oratorem wyśmienitym, tak iż Marcus Tullius o nim napisał te słowa: „Si deus lingua hominum loqueretur, non alia usus fuisset quam Platonis”⁶. Czemuż tedy nie napisał mu: „Hic est ille Plato, orator eloquentissimus”⁷. Macie

¹ *Hic est ille, quem omnes recti diligere debent* – (łac.) „To jest, którego wszyscy dobrzy powinni kochać”. Epigraf przypomina nagrobek, jaki wedle Marsilia Ficina Arystoteles miał ułożyć Platonowi:

Aram Aristoteles hanc Platoni dicavit,
viro, quem nefas est a malis laudari.

(„Arystoteles wystawił ołtarz ten Platonowi / Mężowi, którego chwalić nie godzi się ludziom marnym”; M. Ficino, *Żywot Platona*, przeł. M. Olszewski, [w:] *Humanistyczne żywoty filozofów starożytnych*, Warszawa 2008, s. 501).

² przyczyna – tu: wyjaśnienie.

³ *Plato divinus* – (łac.) boskim Platonem.

⁴ *Hic est ille Plato divinus* – (łac.) „To jest ów boski Platon”.

⁵ *Hic est ille Plato doctissimus* – (łac.) „To jest ów niezwykle uczony Platon”.

⁶ *Si deus lingua hominum loqueretur, non alia usus fuisset quam Platonis* – (łac.) „Gdyby bóg posługiwał się językiem ludzi, nie używałby innego niż język Platona”. Por.: „Quis enim uberior in dicendo Platone? Iovem sic ut aiunt philosophi, si Graece loquatur, loqui” (Cyceron, *Brutus* 121).

⁷ *Hic est ille Plato, orator eloquentissimus* – (łac.) „To jest ów Platon, najwymowniejszy ze wszystkich mówców”.

wiedzieć, że Plato był człowiek tak wielki i godny, że trudno było wyliczyć wszystkie cnoty jego. Przeto Arystoteles jednym słowem one zamknąwszy, takowy mu nagrobek napisał. Toć i mnie o tobie, jaśnie wielmożny m[os]ciwy panie Tomaszu Zamoyski, przyjdzie mówić. Lubobym ci mógł dać rozmaite nagrobki i w nich opisać wysokie cnoty twoje – niepodobna. Przeto ten ci daję, w którym się wszystkie zamykają: „Hic est ille, quem omnes recti diligere debent” („Tenci to jest, którego wszyscy dobrzy miłować powinni”).

A zatym, przyklękąwszy na kolana wasze, nabożnym sercem mówcie: „Requiem aeternam dona ei, Domine, et lux perpetua luceat ei” („Odpocznienie wieczne daj mu, Panie, i światłość wiekuista niechaj mu świeci na wieki”). Amen.

Literatura cytowana w objaśnieniach

- Alciatus Andreas, *Emblemata cum commentariis*, Patavii 1621.
- Chokier Jean de, *Thesaurus politicorum aphorismorum*, Romae 1610.
- Damiani Petrus, *Opera omnia* ..., studio et labore ... Constantini Cajetani Syracusani, t. 1, Lutetiae Parisorum 1867.
- Guevara Antonio de, *Horologium principum seu De vita M. Aurelii imp. libri III*, Cracoviae 1615.
- Iudaeus Philo, *Omnia, quae extant opera*, Sigismundi Gelenii et aliorum interpretatione, partim ab Adriano Turnebo, partim ab Davide Hoeschelio ex Augustana edita et illustrata, Francofurti 1691.
- NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. 1–3, oprac. zespół pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego, Warszawa 1969–1972.
- Ricchieri Lodovico, *Lectionum antiquarum libri triginta*, [Frankfurt am Main] 1599.
- Testamenty Jana, Tomasza i Jana „Sobiepana” Zamoyskich*, oprac. Włodzimierz Kaczorowski, Opole 2007.
- Pierio Valeriano, *Hieroglyphica seu de sacris Aegyptiorum aliarumque gentium literis commentarii*, Lugduni 1602.
- Zurkowski Stanisław, *Żywot Tomasza Zamoyskiego kanclerza w[ielkiego] kor[onnego]*, wydał Aleksander Batowski, Lwów 1860.

Indeks osób oraz postaci mitologicznych i biblijnych

W skorowidzu ze względu na dużą frekwencję pominięto antroponimy: Jan Zamoy-ski, Tomasz Zamoyski, Jan „Sobiepan” Zamoyski.

- Absalom, postać biblijna 122
Achilles, postać mitologiczna 116, 118
Achitofel, postać biblijna 122
Agamemnon, postać mitologiczna 96
Agricola Gnaeus Iulius 139
Alciato Andrea (Andreas Alciatus) 142
Alcybiades, polityk ateński 117
Aldobrandini Pietro, kardynał 80
Alessandro Alessandri (Aleksander Nea-politańczyk) 91
Ammian Marcellin (Ammianus Marcellinus), rzymski historyk 134
Anna Mazowiecka 89
Apollo, postać mitologiczna 155
Archelaos z Aten (Archealus), filozof grecki 74
Archytas z Tarentu (Architas), filozof grecki 73
Arystoteles 73, 90, 128, 155, 156, 158–160
Atena, postać mitologiczna 53, 54, 66–67, 109
Atropo, postać mitologiczna 40–41
Augustyn (Aurelius Augustinus), św. 129, 133
Baronio Cesare (Baroniusz, Baronius) 55, 96
Baterbej, mirza tatarski 70
Bellarmino Roberto Francesco (Bellarmin), kardynał 80
Beyerlinck Laurens (Beyerling Laurentius) 60
Borghese Camillo zob. Paweł V 80
Caffarelli-Borghese Scipione (Burgez), kardynał 80
Chmielecki Stefan 94
Chodkiewicz Anna Alojza z Ostrogskich (Ostrogska Anna Alojza) 90
Cyceron (Cicero Marcus Tullius) 44–45, 62, 84, 112, 128, 159
Cynna (Cinna Lucius Cornelius) 140
Damasceni Alessandro (Alessandro Perretti di Montalto, kardynał Monte Alto), kardynał 80
Damiani Pier, doktor Kościoła 104
Demostenes, mówca ateński 84
Dewlet Girej, kałga tatarski 84

- Diogenes Laertios (Laertius) 74
 Diomedes, król Tracji, postać mitologiczna 146
 Dion Chryzostom (Chrysostomus) 104
 Drezner Tomasz 61, 123
 Dromoklides, polityk ateński 72
- Eleazar, postać biblijna 58
 Epaminondas, polityk tebański 117
 Eurykratides, król spartański 128
 Euzebiusz z Cezarei 55
- Ferdynand II Aragoński, król Aragonii 135
 Filip II Macedoński, król Macedonii 76, 155
 Filip III Habsburg, król Hiszpanii i Portugalii 76
 Filon Aleksandryjski (Philo) 104
 Filopojmen z Megalopolis (Filopemen), przywódca Związku Achajskiego 134
 Filostratos Młodszy (Philostratus) 115
 Filostratos z Aten (Philostratus Lucius Flavius) 115
 Filostratos z Lemnos (Filostratos Starszy, Philostratus) 115
 Flawiusz Józef 130
 Florian Szary (Sariusz) 42–43, 49, 105, 137
 Franciszek z Asyżu, św. 109, 113, 138
- Gedeon, postać biblijna 102
 Gerion, postać mitologiczna 147
 Grzegorz I Wielki, papież, św. 121
 Guicciardini Francesco (Guarciardinus) 135
 Gustaw II Adolf, król Szwecji 126
 Gwizjusz (de Guise) 77
- Herkules, postać mitologiczna 142–147
 Herod Antypas, tetrarcha Galilei i Perei 130
 Herod Filip II, tetrarcha Batanei, Gaulanitydy, Trachonu i Paneas 130
 Herodian (Herodianus), grecki historyk 68
 Hieronim, św. 62
 Hiob, postać biblijna 49
 Homer 74, 96
 Honoriusz Augustodunensis, teolog i kronikarz 83
- Izokrates 42–43
- Jakub I Stuard, król Anglii i Szkocji 75
 Jasiński Andrzej 123
 Jaszobeam, postać biblijna 86
 Jowisz, postać mitologiczna 117, 121
 Judyta, postać biblijna 122
 Justyn (Iustynus Marcus Iunianus) 96, 134
 Justynian I Wielki (Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus), cesarz rzymski 131, 134
 Juwenalis (Iuvenalis Decimus Iunius) 58
- Kambyzes, władca Persji 74–75, 154
 Karol I Gonzaga de Nevers (Denewers), książę Nevers i Rethel 77
 Karol X Waza (Karol Sudermański), król Szwecji 93
 Kasjodor (Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus) 119
 Katon Starszy (Marcus Porcius Cato Censorius), polityk rzymski 84
 Klaudian (Claudianus Claudius) 133
 Komorowski Jan 65, 85, 123

- Konieczpolska Joanna Barbara z Zamoy-
skich 89, 153–154
- Konstancjusz II (Flavius Iulius Constan-
tius Augustus), cesarz rzymski 55
- Konstantyn Wielki (Constantinus Ga-
sius Flavius Valerius) 45, 55–56, 58,
60, 65, 96, 131
- Konstantyn II (Flavius Claudius Con-
stantinus Augustus), cesarz rzymski
55
- Konstans (Flavius Iulius Constans Au-
gustus), cesarz rzymski 55
- Korwin Marek Waleriusz (Corvinus
Marcus Valerius) 82
- Kostczanka-Ostrogska Anna 90
- Kromer Marcin (Cromerus) 49
- Ksenofont (Xenophon) 74–75
- Leon, syn króla Sparty Eurykratydesa
128
- Leśniowski Maciej 85, 94
- Likurg z Aten (Licurgus) 117
- Lipsjusz Justus (Lipsius, Joost Lips) 60,
104
- Liwiusz (Titus Livius) 46–47, 84
- Ludwik IX Święty, król Francji 103
- Ludwik XIII, król Francji i Nawarry 76
- Maksym, biskup Trewiru, św. 79
- Marcjalis (Marcus Valerius Martialis) 125
- Marek Aureliusz (Marcus Aurelius An-
toninus), cesarz rzymski 111, 151,
157
- Maria Magdalena, postać biblijna 79
- Mariusz Gajusz (Marius Gaius), polityk
rzymski 134, 140
- Mariusz Gajusz Młodszy (Marius Gaius
Minor), polityk rzymski 82
- Maurycy Orański (Mauricius), książę
Oranii-Nassau 75
- Metellus Quintus Caecilius 44–45
- Mitrydates VI Eupator, król Pontu
74–75
- Mojżesz, postać biblijna 121
- Nagoszka (Nagórka), ksiądz, nauczyciel
Tomasza Zamoyskiego 123
- Niedźwiecki Jan (Ursinus) 123
- Nikokles, król Salaminy na Cyprze 43
- Oktawiusz Gnejusz (Octavius Gnaeus),
polityk rzymski 140
- Odyseusz (Odys, Uliisses), postać mito-
logiczna 74
- Otton III, cesarz niemiecki 83
- Oxenstierna Axel Gustafsson 126
- Palamedes, postać mitologiczna 118
- Parka, postać mitologiczna 52
- Pauzaniusz, pisarz grecki 91
- Paweł V (Camillo Borghese), papież 80
- Petrarca Francesco 114
- Piaskowski Paweł 123
- Platon 120, 128, 151–152, 158–159
- Pliniusz Starszy (Plinius Secundus
Caius) 66
- Plutarch z Cheronei 69, 74–75, 78, 120,
128–129
- Pompejusz Gnejusz (Gnaeus Pompeius
Magnus) 69, 83
- Ptolemeusz I Soter, hellenistyczny wład-
ca Egiptu 156
- Ptolemeusz IX Soter II, hellenistyczny
władca Egiptu 156
- Ptolemeusz XV Cezarion, syn Kleopatry
i Cezara 156

- Renata Cecylia Habsburżanka, królowa Polski 98
- Ricchieri Lodovico 106
- Roomen Adrian van (Adryjan) 61
- Saladyn, sultan egipski 50
- Salomon, biblijny król Izraela 92, 103, 121, 128
- Sánchez de las Brozas Francisco (Sanctius) 116
- Scewola, bohater poematu *Punica* 117
- Scypion Afrykański Młodszy (Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor) 45, 82
- Scypion Afrykański Starszy (Publius Cornelius Scipio Africanus Maior) 45
- Seneka (Lucius Annaeus Seneca) 111, 124, 131–132, 140
- Sewer Aleksander (Marcus Aurelius Severus Alexander), cesarz rzymski 42–44
- Sigebertus Gemblacensis, kronikarz 83
- Skandenberg (Gjergj Kastrioti Skënderbeu) 135
- Starnigiel Wawrzyniec 62, 123
- Stefan Batory, król Polski 92
- Strabon, grecki geograf i historyk 67
- Stratokles, mówca ateński 72
- Szymonowicz Szymon (Symonides) 61, 123
- Świeżyński Jan 95
- Tacyt (Publius Cornelius Tacitus) 124, 133, 139
- Tarnowski Stanisław, kasztelan sandomierski 53, 122
- Téllez-Girón Pedro (książę Osuna) 81
- Temistokles, polityk ateński 78
- Tetyda, postać mitologiczna 115–116
- Tobiasz młodszy, postać biblijna 103
- Tobiasz starszy, postać biblijna 103
- Trogus Gnejus Pompejusz (Gnaeus Pompeius Trogus), historyk rzymski 96
- Tyberiusz Konstantyn (Flavius Tiberius Constantinus Augustus), cesarz wschodniorzymski 131
- Valeriano Bolzani Giovan Pierio (Pierio Valeriano) 66, 72, 88, 96
- Wacław I Święty (Venceslaus), książę czeski 42–43
- Walentynian (Flavius Valentinianus), cesarz rzymski 134
- Waleriusz Maksymus (Valerius Maximus) 134
- Warron (Marcus Terentius Varro) 44–45
- Wespazjan (Titus Flavius Vespasianus), cesarz rzymski 132
- Wioteski Jakub 85
- Wiśniowiecka Gryzelda Konstancja z Zamoyskich 89, 153–154
- Władysław IV Waza, król Polski 92, 125, 144, 148, 150
- Władysław Łokietek, król Polski 49, 137
- Wouwer Johannes (Ioannes Voverius) 60
- Zadzik Jakub 149
- Zamoyska Anna z Orzechowskich (Orzechowska Anna) 102

Zamoyska Barbara z Tarnowskich (Tarnowska Barbara) 53, 64, 122

Zamoyska Gryzelda Konstancja zob. Wiśniowiecka Gryzelda Konstancja

Zamoyska Joanna Barbara zob. Koniecpolska Joanna Barbara

Zamoyska Katarzyna z Ostrojskich (Ostrojska Katarzyna) 88–90, 153–154

Zygmunt III Waza, król Polski 71, 82, 92, 95, 136, 144

Żółkiewski Stanisław 64, 69–70, 85, 94

Spis treści

Wstęp	5
Zasady wydania	32
Bartłomiej Sylwiusz, <i>Kopie Zamoyskich przyozdobione</i>	39
Marek Korona, <i>Pallas trzykopijska</i>	109
Literatura cytowana w objaśnieniach	161
Indeks osób oraz postaci mitologicznych i biblijnych	163

Najwybitniejsze dzieła, składające się na dzisiejszy kanon staropolskiego piśmiennictwa, z natury wyrastają ponad literacką przeciętność swoich czasów. O epoce, jej mentalności i gustach znacznie więcej mówią jednak utwory nie największe, a najbardziej typowe.

Biblioteka Dawnej Literatury Popularnej i Okolicznościowej, udostępniając najciekawsze utwory mniej eksponowanych dziś nurtów, przybliża dzieła reprezentatywne, a przez to nie mniej ważne od arcydzieł.

Tomiki serii przygotowane są zgodnie z wymogami stawianymi edycjom krytycznym. Prezentowane teksty opatrzone objaśnieniami oraz wstępem, wprowadzającym w istotną dla utworu problematykę historycznoliteracką.

W przygotowaniu:

Krzysztof Stanisław Zawisza, *Miłość bez odmiany*

*

Historia o szlachetnej a pięknej Meluzynie

ISBN 978-83-64003-35-6

9 788364 003356 >